

הרב עידוא אלבה

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו (השגות על מאמרי הרב זלמן קורן במעלין בקודש יד, כז, כח)

- א. הקדמה
- ב. החיל – חומה הצמודה לחומה הגדולה
- ג. תחום החיל לפי רש"י ורבינו שמעיה
- ד. שיטת הרמב"ם, הכפתור-ופרח והמאירי
- ה. שיטת הערוך ורבינו הלל
- ו. מחלוקת הראב"ה והרא"ש בענין הסורג אינה על מהות החיל
- ז. תוספות יום טוב ותפארת ישראל
- ח. החיל והמבנים שבו – רוחבם ושימושיהם
- ט. תיאור החיל בכתבי יוסף בן מתתיהו
- י. הפרשי הגבהים בהר הבית, בעזרות ובהיכל
- יא. האמנם הגיע החיל לחצר שער הרחמים? (דחיית חידושו של הרב קורן)
- יב. מסקנות

א. הקדמה

בתוך מתחם הר הבית היה מקום שנקרא 'חיל' שחכמים' אסרו לגוים ולטמאי מת להיכנס אליו, כפי ששינינו במסכת כלים (א, ח):

החיל מקודש... שאין עכו"ם וטמא מת נכנסים לשם.

במעלין בקודש גיליון יד דן הרב קורן על מהות החיל, האם הוא שטח או חומה, או גם שטח וגם חומה, והאם שטחו מוגדר וידוע לנו או לא. לדעת הרב קורן יש להכריע עניין זה על פי כתבי יוסף בן מתתיהו המתאר חומה הסמוכה לגבעה שבתוכה נמצא המקדש, וכיון שבמציאות הנראית היום ישנה רמה מוגבהת בתוך מתחם הר הבית, נראה שהחומה של החיל הייתה בקצה ה'רמה' ומקום זה מרוחק מהעזרה מרחק שלא הוזכר במשנה. בתחילה סבר הרב קורן שאותה חומה הקיפה גם את ה'רמה' וגם את עזרת הנשים (שהייתה ממזרח ל'רמה' ושטחה ריבוע של קל"ה אמה), וכך נוצר ריבוע

1. בגמרא בפסחים צב ע"א ועוד מקומות מבואר שלטמא מת מותר מדאורייתא להיכנס אפילו לעזרת נשים, ולכן ברור שהאיסור להיכנס לחיל הוא רק דרבנן. ואע"פ שרש"י ביומא מד ע"ב כתב שאלביא דרב אחא בר אהבה כל מעלות הקדושה המוזכרות במשנה בכלים הן הלכה למשה מסיני, ראה סדרי טהרות (כלים עמ' 141 ד"ה מבין האולם) דכוונת רש"י רק לזה שיש מעלות קדושה שונות, אך ודאי שהאיסור על טמא מת מדאורייתא אינו אלא במחנה שכינה.

גדול שבציודו המזרחי צמוד לו עוד ריבוע קטן. לפי ההכרעה הזו יש לעולים להר הבית בימינו למקומות המותרים בכניסה לטמאי מת, אפשרות ללכת במקום שאינו בתחום החיל לאורך כל הצד המזרחי. אך לבסוף הסיק הרב קורן (בגליונות כז, כח) על פי דברי יוסף בן מתתיהו שכתב אך ורק שתחום החיל היה ריבוע, שמדובר בריבוע שכל אחת מצלעותיו 190 מטר בהתאם לאורך העזרה עם עזרת נשים. ומעתה לפי המסורת שהצרכה היא אבן השתייה ריבוע זה כולל בצדו הצפון-מזרחי חלק מהחצר העמוקה והמגודרת שקיימת היום ממערב לשער הרחמים. ומכיוון שהעולים על ההר רוצים להקיף את הרמה מוכרחים לפנות למערב בהגיעם לחצר זו, משמעות מסקנתו של הרב קורן היא שלמעשה לא ניתן כיום להקיף את הרמה מבלי להיכנס לתחום החיל.

לענ"ד אכן מסתברת דרכו של הרב קורן שיש להכריע דברים שלא התבררו בראשונים על פי דברי יוסף בן מתתיהו, אך בנידון דידן דווקא על פי דרך זו צריכה המסקנה להיות שהמקיפים את חצר שער הרחמים אינם צריכים כלל לחשוש שמא הם נכנסים לתחום החיל. ונעיין תחילה בעניין החיל במקורותינו.

ב. החיל – חומה הצמודה לחומה הגדולה

במקרא יש סמך לקיומו של "חיל" כבר בבית המקדש הראשון בקינת ירמיהו שבמגילת איכה (ב, ח): "ויאבל חל וחומה יחדיו אומללו".²

ובמשנה במסכת מידות מוזכר החיל בג' מקומות:

בפרק א (משנה ה) מונה המשנה את שערי העזרה ואומרת:

ושבצפון שער הנצוץ, וכמין אכסדרה היה... ופתח היה לו לחיל.

בהמשך (א, ז), בתיאור 'בית המוקד' נאמר:

שנים שערים היו לבית המוקד, אחד פתוח לחיל, ואחד פתוח לעזרה.

ובהמשך (ב, ג) לאחר תיאור חומת הר הבית ושעריה מכל הכיוונים נאמר:

2. אמנם במקרא אין רמז לכך שהחיל יצר עוד הרחקה, אך מסתבר שתקנת חכמים להרחיק טמאי מת מן החיל נהגה אף בזמן ירמיהו, כיון שגם במקדש ראשון היה צורך לעשות הרחקה. וכן מוכח מדברי התוספות בגמרא (זבחים לב ע"ב) הדנה על "החצר החדשה" שעשה יהושפט בבית המקדש (דה"ב כ, ה) ואומרת "שחידשו בה דברים ואמרו טבול יום אל יכנס למחנה לוייה", וכתבו התוספות (ד"ה שחידשו): "וא"ת מנלן שחידשו מטבול יום, אימא שחידשו ממת עצמו או מטמא מת, ויש לומר דמשמע דלא חידשו אלא על חצר, וחצר היינו עזרת נשים כדמוכח ביחזקאל, ואילו מת וטמא מת מצינו דאסורין אפילו בחיל". ומדבריהם עולה שמדיון הגמרא מוכח שהיה פשוט לה שבזמן יהושפט כבר נהג גם איסור הרחקה מהחיל.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

לפנים ממנו [=מהר הבית] סורג גבוה עשרה טפחים, ושלוש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון, חזרו וגדרום וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחויות. לפנים ממנו החיל³ עשר אמות, ושתיים עשרה מעלות היו שם. רום מעלה חצי אמה ושילחה חצי אמה.

כמובן שלא נוכל להסיק מסקנה ברורה על מהות החיל מהמקרא והמשנה בלבד, אך כפי שנראה להלן יש מקום ללמוד זאת מהגמרא פסחים (פו ע"א). אמנם אופן הלימוד מהגמרא שאבאר לקמן מיוסד על קשיים ותירוצים, ואינו הכרח גמור, אך עכ"פ נראה להלן שמהראשונים עולה שמסקנתם מהגמרא היא כפי שאבאר ונראה שעל פי זה ייסדו את הבנתם את מהות החיל.

המשנה בפסחים (שם) קובעת: "החלונות ועובי החומה – כלפנים", כלומר: גם החלונות ועובי החומה מקודשים כעזרה. הגמרא מקשה ממשנה זו על דברי רב הסובר ש"גגין לא התקדשו", שהרי מהמשנה עולה שהגגות התקדשו, ומסברא דין הגגות אמור להיות כדין החלונות ועובי החומה! ומתרצת הגמרא שלפי רב צ"ל שדין המשנה, שהחלונות התקדשו, נאמר רק באופן "דשויא לקרקע העזרה", ואת דין המשנה שעובי החומה כלפנים מעמידה הגמרא:

משכחת לה בכר שורא, דכתיב: 'זיאבל חל וחומה'. ואמר רבי אחא ואיתימא רבי חנינא: שורא ובר שורא".

ופירש רבינו חננאל (שם):⁴

פי' חומה שוה בקרקע עזרה כגון בר שורא, והוא החל, שעושין החל נמוך, והחומה שחוץ ממנה גבוהה, וזה נקרא חל וזו נקראת חומה.

כלומר, מסקנת הגמרא לפי רבינו חננאל שכשם שדין החלונות נאמר בשויא לקרקע העזרה, כך דין החומה. והנה ממה שאמר רבינו חננאל "והחומה שחוץ ממנה גבוהה", מוכח שמפרש שמדובר בחומה פנימית, ויש לעיין מנין למד רבינו חננאל לפרש כך, דלכאורה אדרבה משמע שלא מדובר רק בחומה פנימית כי בחומה פנימית אין חידוש בזה שהיא כלפנים שהרי היא ממש חלק מקרקע העזרה. ונראה שרבינו חננאל למד לפרש כך ממה שאמרו שם בגמרא שהגג של לשכות הבנויות בחול אינו מקודש אף כשגגותיהן שווים לקרקע העזרה, ומכאן עולה בפשטות שלא ייתכן שמחוץ לעזרה

3. במלאכת שלמה הביא שיש גורסים כאן "גובהו עשר אמות". וראה לקמן שנחלקו הראשונים אם עשר אמות הם גובה או רוחב, והוא משום שלא גרסו כך.

4. כעין זה כתב בערוך ערך בר שורא, וראה מה שנבאר לקמן בפרק ה את דבריו.

יהיה מקום שגגו מקודש רק משום שהוא בגובה הקרקע של העזרה,⁵ לכן צ"ל שמדובר בחומה פנימית ויש חידוש בכך שהיא קדושה כעזרה משום שהחומה החיצונית צמודה לה, וכיון שהחומה החיצונית לא התקדשה סלקא דעתך שגם הפנימית. ומעתה מובן שלפי רבינו חננאל צ"ל שמדובר בחומה פנימית הצמודה ממש לחומת העזרה, כי אם הי מפרש שמדובר כשאינה צמודה אין בזה חידוש.

רש"י (שם) מפרש גם הוא כרבינו חננאל, שמדובר בחומה קטנה לפני מן הגדולה והיא שווה לקרקע, אלא שרש"י הוסיף לבאר שהסיבה שנבנתה חומה בגובה זה היא "שקרקע העזרה הולך וגבוה ועולה במעלות". נראה שכוונתו היא, שכיוון שהעזרה היתה בנויה על שיפוע של הר (כפי שרואים ממה שהמשנה מונה את המעלות שעולים בהם מהר הבית אל העזרה) היה צורך ליישר את הגבעה סמוך לחומה, ומשום כך בנו טרסה נמוכה שתפקידה לייצב את החומה הגבוהה ולמנוע סחף ביסודותיה, ולפי זה מובן שגם לפי רש"י חומה זו נבנתה צמוד לחומה הגדולה.⁶ ובפשטות, זאת היא מסקנת הגמרא לדינא.⁷

אך יש לתמוה אם אותו "בר שורא" אינו אלא תמיכה קונסטרוקטיבית לחומה, מדוע ראה ירמיהו לציין את אובדנה בצורה מיוחדת, וכי חשיבות יתירה יש בחומה

5. סוגיה זו אינה סותרת לדברי הרמב"ם בהל' בית הבחירה ה, ט שביית המוקד כולו חוץ לעזרה ובכל זאת חלק ממנו קדוש בקדושת העזרה, כי הגמרא התייחסה רק לקדושת הגג (שאינה).

6. דוגמה לכך ניתן לראות כיום בחומת העיר העתיקה ליד בתי מחסה.

7. אמנם הרמב"ם (בית הבחירה ו, ז) השמיט את תירוץ הגמרא, וכתב בסתמא את הדין שעובי החומה כלפנים. ונחלקו האחרונים כיצד לבאר את הרמב"ם: הכס"מ (שם) ומעשה רקח (מעשר שני ב, טז) מצדדים שהרמב"ם סמך על זה שהדבר מובן מכח מה שפסק שגגין לא התקדשו, ואילו האבן-ישראל (הל' בית הבחירה), מעשי למלך (מעשה הקרבנות פ"י) והרב קאפח (הל' מעשר שני) כתבו שהרמב"ם דחה את הסוגיה בפסחים מכוח סוגיה בזבחים. ומכל מקום פירוש הסוגיה בפסחים גם לשיטתם הוא ש"בר שורא" היא חומה השווה לקרקע העזרה כמו שכותב רבינו חננאל.

אך אבן האזל ומרכבת המשנה (הל' בית הבחירה) כתבו שהרמב"ם סתם דבריו כי פירש ש"בר שורא" אינה דווקא חומה השווה לקרקע העזרה. ולכאורה יש סמך לדבריהם מהירושלמי (פסחים פ"ז הי"ב) שם העמידו את הדין שעובי החומה מקודש ב"מבוצר לאויר חצר", ומשמע שהכוונה היא לכל מקום שסביבו יש חומה אחרת גבוהה. אך מכל מקום נראה שאין זו כוונת הרמב"ם, כי הוא סתם שגג החומה מקודש, ואם הרמב"ם פסק כירושלמי, והירושלמי אומר שיש תנאי לזה, והוא שזו תהיה חומה פנימית המוקפת בחומת העזרה, היה צריך הרמב"ם לכתוב זאת במפורש. ולענ"ד י"ל שהרמב"ם סמך על המשך דברי הירושלמי שם ששואל מדוע צריך היה להשמיענו שחלון מקודש אם עובי החומה מקודש, ואם עובי החומה מקודש רק כשמדובר בחומה פנימית אין מקום לקושייה זו. על כן צ"ל שלמעשה לדעת הירושלמי לא צריך להעמיד את הדין שעובי החומה מקודש דווקא ב"בר שורא", ועיקר החילוק הוא שחומה שאני מגג, לכן סתם הרמב"ם שהחומה מקודשת.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

כזו? גם יש לתמוה מנין לגמרא שלפי רב אחא היתה חומה פנימית נוספת, אולי החומה הנוספת היתה מבחוץ? ועוד יש לדקדק מדוע הקדים רב אחא בלשונו את "שורא" ל"בר שורא", הרי הוא בא לבאר את הפסוק באיכה, ולפי הסדר האמור באיכה – "חל וחומה" – צריך היה להקדים את ה"בר שורא"?

לכן נראה ש"שורא ובר שורא" פירושו חומה שיש לה חומה נלווית, והכינוי "בר שורא" אינו מתייחס רק לחומה הפנימית, אלא כינוי זה מתייחס גם לחומה נמוכה הסמוכה לחומה הגבוהה מצדה החיצוני, המשמשת לתוספת ביצור (כפי שקיים ב'מגדל דוד') ומטרתה להקשות על פריצה החומה ע"י כלי מלחמה. חומה כזו היא בעלת חשיבות הגנתית, ולכן כשירמיהו מקונן על חורבן מבצרי יהודה הוא מציין את נפילתה.

לפי ניתן לבאר שרב אחא הקדים את "שורא" ל"בר שורא", משום שהוא לא בא רק לבאר מילולית את לשון הפסוק, אלא כוונתו להודיענו שחומת העזרה היתה "שורא ובר שורא", חומה עם חומה נלווית, ושינה את הסדר שנכתב בפסוק כדי ללמד שגם בצדה הפנימי של חומת העזרה הייתה חומה משנית, ושתי החומות הנלוות קרויות "בר שורא", ומעתה מובן ממה הסיקה הגמרא שיש חומה פנימית, ומובן שעל החומה הפנימית מוסבים דברי המשנה שהיא מקודשת כקדושת העזרה.⁸

לפי ביאור זה שרב אחא באומרו "שורא ובר שורא" התכוון גם לחומה חיצונית וגם לפנימית, מסתבר שמדובר בחומה חיצונית צמודה לחומת העזרה, כי אם היא מרוחקת והפנימית צמודה לא שייך להכלילם בשם אחד.

והנה במקראות שבהן מוזכר ה"חל" ביאר רש"י בלשון המשתמעת כחומה קטנה הבנויה מחוץ לחומה העיקרית. בפירושו לאיכה כתב: "חַל וְחֹמָה" – שורא ובר שורא, חומה נמוכה שכנגד חומה גבוהה". "כנגד" פירושו סביב (על פי במדבר ב, ב – "מנגד סביב"). וכך גם בפירושו לישעיה (כו, א): "עיר עז לנו וְשֹׁעָה וְשִׁית חֹמֹת וְחַל", ביאר

8. על פי דברינו ניתן להבין מדוע הוסיף רבינו חננאל בדבריו המובאים לעיל את המילה "כגון בר שורא", וכן מדוע כפל בדבריו "והוא החל... וזה נקרא חל". זאת משום שר"ח סבור שהחומה הפנימית שהייתה בתוך העזרה אינה ה'חל' שעליו קונן ירמיה, אלא אחרת העשויה דוגמתה לצד פנים. ובתחילה כשכתב ר"ח 'והוא החל' כוונתו שה"בר שורא" עצמו המוזכר בפסוק הוא עיקר החל, וכוונתו שהוא החיל המוזכר במשניות, והחומה הפנימית דומה לו שכן גם היא נמוכה וצמודה, לכן גם היא נקראת חיל.

כך גם מתבארים דברי הערוך בביאור "בר שורא": "שהוא סביב חומת העזרה והיינו חיל", ולכאורה קשה, מנין לו שאותה חומה היתה "סביב" דהיינו שהקיפה את חומת העזרה מכל רוחותיה? לכן נראה שכוונתו לומר שאותה חומה המוזכרת באיכה היא החיל המוזכר במשנה, שהיה מכל רוחות העזרה. משום כך נקט "החיל", בתוספת י', כלשון המשנה.

רש"י: "חל" – חומה נמוכה שלפני החומה הגדולה". גם בתהילים (מח, יד) כתב: "שיתו לְבָבְכֶם לְחֵילָהּ – לחומותיה, כמו חיל וחומה", כלומר, שיתו לבכם ליופי החומות שמבחוץ רואים את החיל שלהן. ולכאורה תמוה למה פירש רש"י שמדובר על חיל חיצוני כשהגמרא מדברת על חיל פנימי. אך לפי דברינו מובן שאף על פי שהגמרא מדבר על חומה פנימית, מוסכם שבפסוק מדובר על חיל חיצוני.

ומצינו ש"חיל" הוא מושג שמזכירו רש"י גם כשלא דובר במקור שאותו הוא בא לפרש על חיל, והוא משום שלהבנתו החיל כחומה קטנה הוא חלק רגיל ממבנה של כל עיר מבוצרת, גם אם אינו צמוד לגמרי לחומה. כך בישיעה (כב, יא) "וּמְקוֹה עֲשִׂיתֶם בֵּין הַחוֹמוֹתַיִם" כתב רש"י "ומקוה עשיתם" – אגם מים להיות חוזק לעיר בין החומותים החומות כפולות חיל וחומה". כלומר, שהם עשו חפיר בין החומה העיקרית לחיל שמחוץ לה. וכן ביחזקאל (מב, כ): "לְאַרְבַּע רוּחוֹת מְדָדוּ חוֹמָה לּוֹ סָבִיב סָבִיב" מבאר רש"י: "זו חומת החיל המקפת כל ההר". רש"י מכנה את החומה של החצר החיצונה חומת החיל כי החצר החיצונה טפלה בחשיבותה לעומת הפנימית, ולכן היא כחומה קטנה. במקומות אלו עדיין חיל הוא חומה חיצונית.

אמנם את ה"חל" המוזכר בשמואל-ב כ, טו: "וַיִּצְרוּ עָלָיו בְּאֵבֶלָה בַּיַּת הַמַּעֲכָה וַיִּשְׁפְּכוּ סֶלְלָה אֶל הָעִיר וַתַּעֲמֹד בְּחַל" ביאר רש"י כחומת הגנה שהייתה בצדה הפנימי של החומה: "ויש פותרים: ותעמוד בחל – לשון 'חיל וחומה', הפילו החומה החיצונה ונתחזקה לעמוד על ידי הפנימית", אך למרות הפנייתו לאיכה נראה שאין כוונתו להשוות ביניהם אלא לעניין שהחיל הוא חומה קטנה העוזרת לביצור העיר, אבל החל שבאיכה הוא חיצוני לחומה, ואילו כאן נראה לו מסברה שמדובר על חומה אחרת, שהיתה ביצור נוסף פנימי.⁹ (אכן הרד"ק שם, וכן בספר השורשים שורש חיל, והמצודות והמלבי"ם פירשו גם "חל" זה כחומה קטנה חיצונית).

והנה לפי ביאורנו, שהחיל שהיה בבית המקדש הוא חומה קטנה הסמוכה לחומה העיקרית מבחוץ, מובן שפיר מדוע לא הוזכרו במשניות חומת החיל ושערי החיל,

9. פירוש נוסף, שונה, מצינו ברד"ק (בשמואל שם, בספר השורשים ובישיעה) לפיו החיל הוא חפיר שלפני החומה, המוסיף לה עוצמה. הרד"ק (שם) מציע עוד פירוש לפיו ה"חיל" הוא החומה העיקרית ואילו ה"חומה" היא הנמוכה. כמו כן מצינו שתרגום הפסוק בשמואל הוא "ואקפה משריין", דהיינו שהקיפו את העיר בחייל של צבא. ובספר ישעיה תרגם חל מלשון רחמים. אך כל הפירושים אלו אינם על החיל שהיה בבית המקדש. המקור הלשוני למילה חיל, יכול להתפרש בכמה פנים. ייתכן שהוא מלשון חיל שמשמעותו כוח, מפני שמחזק את החומה, וייתכן שלפי זה החיל שבמשנה מנוקד בחיריק, או שהחיל נכתב בשני יודי"ן ובאנציקלופדיה תלמודית ערך 'חיל' הערה 1, ציינו שאכן מצינו כתי"י כאלה. אפשרות נוספת היא שחיל הוא מלשון מחול והיקף, וכפי שמצינו בתרגום באיכה ל'ויאבל חל חומה' – "ואביל מקפנא ושורא", ואולי הוא גם מלשון "חלל" שאותו יוצר בדרך כלל היקף.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

בניגוד לשערי העזרה והר בית שהוזכרו – והוא משום שהחיל והחומה צמודים זה לזה, ולמעשה הם נחשבים כחומה אחת, לכן כשהמשנה מדברת על שערי העזרות היא מדברת למעשה גם על שערי החיל.

ג. תחום החיל לפי רש"י ורבינו שמעיה

המשנה הנ"ל מפ"ב דמסכת מידות, הובאה במסכת יומא (טז ע"א), וכתב שם רש"י:

לפנים ממנו סורג – היה שם לפנים מכותל מזרחי...

לפנים – מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות והוא נקרא חיל.

ושתיים עשרה מעלות היו – באותן עשר אמות שההר מגביה מן הסורג עד שער עזרת נשים...

ושלחה – משך רוחב המעלה חצי אמה, ואורכה בכל רוחב ההר לצפון ולדרום.

לפי רש"י כאן משמע לכאורה שהחיל היה רק במזרח, אבל דבר זה לא ייתכן כיוון שהמשניות הנ"ל מפ"א דמידות מציינות את המבנים הפתוחים לחיל בצידי העזרה, ועל כן ברור שהיה חיל גם בצפון והדרום. לכן נראה שהתיאור במזרח אצל רש"י הוא לאו בדווקא, אלא הוא נובע ממה שהגמרא שם באה לבאר על פי המשנה את הפרש הגבהים שיש בין כותל מזרחי של הר הבית למפלס ההיכל. מכל מקום מלשון רש"י שהחיל הוא "מקום פנוי" עולה לכאורה כי ה"חיל" היה שטח פנוי בין הסורג לעזרה.¹⁰ ויש לתמוה כיצד יתאימו דבריו אלו למבואר בגמרא פסחים שחיל הוא חומה – בר שורא? וכמה אפשרויות נאמרו בהסבר דבריו:

א. הגר"א כתב בפירושו למשנה במידות (ב, ג) "החיל הוא קרקע רחב מקיף את עזרת נשים ועזרת ישראל". נראה שסובר שהחיל המוזכר במשנה הוא שטח, ואינו ה"בר שורא" שעליו מדבר ירמיהו והגמרא בפסחים, וכך אפשר להבין בדעת רש"י.

ב. רבי אברהם הרופא (שלטי גבורים מידות ב, ג) כתב דאפשר דלפי רש"י ה"בר שורא" הוא הסורג, והשטח שלאחריו נקרא חיל בגלל היותו לפנים מחומה זו.¹¹

10. וכן נראה מהסמ"ג (עשין, קס"ג) שהחיל הוא "עשר אמות מישור". וכעין זה בתוספות ר"ד יומא טז ע"א שהוא "אור עשר אמות". גם הרע"ב בפירושו למידות הביא את לשון רש"י. ובאבן עזרא על הפסוק בשמואל "ותעמוד בחל" כתב – "והוא מקום סביב חומה".

11. בספר 'בית הבחירה' להר"מ וייס (עמ' צ) הביא את דברי רש"י על הפס' במלכים"א כא, כג "בחל יזרעאל" – בבקעת יזרעאל". ופירש שהבקעה נקראת חיל משום שהיא כחלל שקוע לעומת גדותיה, ומכאן הסיק שמתחילה כל הר הבית היה נקרא חיל כי הוא שקוע מהעזרות, וזה לדעתו הטעם למה שרש"י ביחזקאל קורא לחומת החצר החיצונה חומת החיל. גם במגילה כו ע"א על מה שאומרת הגמרא שבחלקו של יהודה היו הלשכות שבמזרח כתב רש"י בד"ה

ג. יש לבאר דכוונת רש"י כאן באומרו "מקום פנוי" אך ורק לצורת החיל בצד המזרחי, שכן הגמרא קאי שם בתיאור הפרש הגבהים שבין מפלס הר הבית המערבי למפלס ההיכל, ואומרת שלא היה הפרש גובה בין הר הבית עד מדרגות החיל, ואם כן מיירי רק על הצד המזרחי, וכדי שנבין למה לא היה הפרש גבהים מפרש רש"י שבמזרח לא היתה חומה, אלא השאירו מקום פנוי באותו רוחב שהיה בשאר הצדדים שבהם הייתה חומה. ומכיוון שעכ"פ מקום זה היה ראוי לבנות בו חיל, כלשאר רוחות העזרה, נקרא אף הוא בשם חיל. וכעין זה כתב החסדי-דוד.¹²

ונראה שהעיקר כפירוש האחרון, שכן רש"י שם לא בא לבאר מהו החיל מכל הכיוונים, אלא מהו החיל שעליו מדובר במזרח, ובפירוש רש"י על הפסוק באיכה, מבואר להדיא שהחיל הוא חומת מבצר חיצונית, ומשמע שהבין כפי שביארנו לעיל את מהלך הגמרא בפסחים, וכיון שהפסוק הובא בגמרא בהקשר לחומת העזרה לא מסתבר שהחיל של בית המקדש הוא חיל אחר מהחיל שבפסוק. ויש ראייה נוספת שגם לפי רש"י החיל בכללותו הוא חומה מדברי רש"י ביומא יח ע"א (ד"ה לר' יהודה) שכתב שלחיל היו דלתות.

והלשכות – "שבתוך החיל", וכיון שלא מסתבר שהלשכות היו במקום צר של 10 אמות, צ"ל שכוונתו ללשכות שהיו בהר הבית. ומ"מ מסיק הרב וייס שלאחר שעשו סורג נקרא בשם חיל רק לפני מן הסורג, ולדעתו נקרא כך משום שבחלקו הוא נמוך ובחלק השני יש מדרגות שנחשבות כמקיפות אותו. וכה"ג כתב בעלי-תמר (כלאים פרק ט ד"ה ימא דחולתא) שחיל הוא שטח המוקף, והוסיף שכן מצינו בירושלמי מגילה פ"ב ה"ג: "עתיד הקדוש ברוך הוא להיות ראש חולה לצדיקים לעתיד לבוא, מאי טעמא? שיתו לבכם לחילה", (תהילים מח, יד) לחולה כתיב". וכן בירושלמי מגילה פ"ד ה"ב, לענין חיוב מזוזה: "פתח שהוא פתוח לגג ולגינה הרי הוא כפתוח לחיל", כלומר לחצר המגודרת במחיצות קלות. ויש להביא סמך לפירושם מהערוך ורבינו הלל כפי שנביא לקמן המדברים על מקום מוקף שנקרא חיל.

אך מכל מקום לא נראה שזו כוונת רש"י, כיוון שהוא מפרש באיכה שהחיל הוא חומה. ולכן נראה שביחזקאל קורא רש"י לחומת החצר החיצונה חומת החיל כי היא טפילה בחשיבותה. ומה שהביאו מהגמרא מגילה, נראה שרש"י מדבר שם על הלשכות שהיו בחיל ממש, שכן מוזכר שם שבחלקו של יהודה היה הר הבית שבמזרח, ואילו כוונת רש"י שם הייתה להר הבית, היה אומר רק "שבתוכו", ולא "שבתוך החיל".

12. בחסדי דוד על התוספתא סנהדרין פ"ז ה"א כתב דחיל היא חומה קטנה שהיתה סביב לחומת העזרה. אלא שבניגוד לדבריי שהוא נבנה כתוספת הגנה, סובר החסדי דוד שחומה זו נבנתה לחיזוק. ולדעתו ברוח המזרחית לא היה צורך בחומה כי היו לפני החומה הי"ב מעלות ברוחב כל רוח מזרח, ולכן לא היה צריך חיזוק אחר.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

סיוע למה שפירשת, שרש"י מסכים שיש לייסד את הפירוש לחיל על האמור בגמרא בפסחים, יש ללמוד גם מדברי רבינו שמעיה, תלמידו של רש"י, בפירושו למשנה מסכת מידות ב, ג, וז"ל:

החיל י' אמות – עשר אמות רחבה מן הסורג לחיל. מדלא קתני הכא גובה כדקתני בסורג, שמע מינה אורך ורוחב קא חשיב, ובגובה לא נתנו שיעור, דתנן לקמן: "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל מזרחי שבו הכהן השורף את הפרה מכוין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם". ואם לא היה נמוך כותל מזרחי זה של החיל לא היה מצינו (צ"ל מצי) רואה מעל פתח היכל כדמפרש ביומא...

ופעם אחת אמר רבי: החיל עשר אמות גובה כותלו. ומוסב על גובה כותל הסורג.

בפירושו הראשון מדייק רבנו שמעיה שעשר האמות הם אמנם רוחב, כפי שבתחילה דובר על אורך ורוחב הר הבית, אך כתב שה"חיל" הוא חומה, ואותו הרוחב הוא השטח שבין הסורג לאותה חומה. גם מהמשך דבריו של רבינו שמעיה עולה שפשוט לו כהנחת יסוד שהחיל הוא חומה, לכן נזקק לפרש שכותל זה אינו מונע מהכהן ששורף את הפרה לראות את ההיכל. ונראה שהגיע למסקנה שהחיל הוא חומה על פי הגמרא בפסחים שהובאה לעיל. וכיון שראינו לעיל שמהגמרא מוכח גם שחיל זה היה סמוך לכותל העזרה, נראה שכך גם דעת רבינו שמעיה.

בפירושו השני כתב רבנו שמעיה בשם רבו (רש"י) שהמשנה פירשה את גובהו של הכותל הקרוי חיל, ומה שהמשנה לא אומרת את המילה "גובהו" הוא משום שסמך התנא על מה שנאמר לפני כן במשנה לגבי הסורג ששם נאמר "גובהו".

לפי זה יובן מה שבהמשך, בעניין גובהו של הכותל המזרחי ("כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל מזרחי...") כתב רבנו שמעיה:

"כותל מזרחי" – של החיל שהיה נמוך כעשר אמות לראות מעליו פתחו של היכל, במסכת יומא.

ונראה שכוונתו שהכתלים במזרח היו נמוכים כפי שמצינו שהחיל היה גובהו נמוך כעשר אמות, וכתב "כעשר" משום שרק לפי הפירוש השני מבואר להדיא שהכותל היה עשר אמות ולפי הפירוש הראשון לא התפרש גובה החיל, רק שהיה נמוך.¹³

13. במסכת מידות ב, ג נמנו חמשת שערי הר הבית, ובהם השער המזרחי. וכתב שם הר"ש: "חמשה שערים היו להר הבית" – לחומת עזרת נשים המקפת כל ההר לפניו מן החיל. 'שער המזרחי' – שבחומת עזרת נשים שהכל נכנסים דרך שם לכל העזרות". נראה שכאן רבינו שמעיה קורא לכל מה שמחוץ לעזרה בשם עזרת נשים, כיון שעזרת נשים היא החלק החיצוני של העזרה, ולכן מכנה גם את חומת הר הבית כחומת עזרת נשים, ומה שכתב "לפנים מן החיל" מסתבר שצריך להגיה בדבריו: "לפני החיל" כלומר מחוץ לו. וראה בחסדי דוד על

מכל מקום מדברי רבינו שמעיה עולה היסוד שאמרנו שהפירוש לענין החיל צריך להתבסס על המבואר בגמרא פסחים, ומשם עולה שחיל הוא חומה צמודה לחומת העזרה.

והנה בביאור הר"מ קאזיס למסכת מידות (ד"ה לפני השני) הקשה על המפרשים האומרים שהמשנה "החיל עשר אמות" מתייחסת לרוחב המקום שבין הסורג לכותל העזרה, דאם כן מדוע לא ביארה את רוחב המקום שבין חומת הר הבית לסורג. ולענ"ד יש להוסיף ולהקשות גם מדוע לא פורטו רוחב הכתלים.

אמנם לפי הביאור שנקטנו בדעת רש"י ביומא, יש לומר שלגבי השטח שבין חומת הר הבית לסורג לא שייך לומר מידת רוחב, מפני שרוחב זה לא היה שווה בכל הצדדים בניגוד לשטח החיל, שהיה שווה עשר אמות צמוד לחומת העזרה. ומה שלא נמסר הרוחב של כותלי העזרה הוא משום שבמידות הרוחב בא להשמיענו את התחום המקודש שיש בו דין יחודי שנאסר לטמאי מת, אבל לכותלי העזרות אין דין יחודי.

ולפי זה נראה שלדעת רש"י ורבינו שמעיה בפירושו הראשון רק אותן י' אמות הסמוכות לחומת העזרה נאסרו לטמאי מת, ואין מקום נוסף שנאסר בגלל המדרגות. וכך מפורש בדברי רש"י (יומא טז ע"א, הובאו לעיל) שבצד המזרחי היו באותן י' אמות י"ב מדרגות שהגיעו עד שער עזרת נשים. ואף לרבנו שמעיה, צ"ל שכותל זה היה סמוך לכותל העזרה, שהרי עיקרו של פירוש זה מתבסס על הגמ' בפסחים שבה מבואר שהחיל והחומה הם צמד קירות, כך שלמעשה לכל הפירושים מבית מדרשו של רש"י התחום שנאסר אינו אלא 10 אמות.

ואין להקשות על המסקנה שהחיל היה צמוד לחומה, מהמשנה על בית המוקד שהיה בית גדול ופתוח לחיל כי י"ל שבמקום שהיו מבנים סמוך לחומה הקיף החיל את אותם המבנים מצדם החיצוני, ולכן נאמר במשנה שבית המוקד היה פתוח לחיל.

ד. שיטת הרמב"ם, הכפתור-ופרח והמאירי

בפירושו למשנה במידות (א, ה) האומרת שבמבנה שבכניסה לשער הניצוץ היה פתח לכיוון החיל, כתב הרמב"ם:

התוספתא סנהדרין פ"ז ה"א שהגהה כזו נצרכת גם ברש"י בסנהדרין פו ע"ב שכתב בעניין הסנהדרין שישבה על פתח הר הבית "הוא שער המזרחי שלפנים מן החיל לפני עזרת נשים", ויש להגיה "שלפני החיל לפני עזרת נשים".

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

חיל – הוא חומה המקפת את כל העזרה¹⁴ מבפנים לחומת הר הבית.

ובהלכות בית הבחירה (פרק ה, ג-ז) כתב הרמב"ם:

(ג) ... ולפנים מן הסורג החיל, גובהו עשר אמות,¹⁵ ועליו הוא אומר בקינות 'ויאבל חל וחומה', זו חומת העזרה.

(ד) לפנים מן החיל העזרה. וכל העזרה היתה אורך קפ"ז על רוחב קל"ה, ושבעה שערים היו לה, ג' מן הצפון הסמוכין למערב, וג' מן הדרום סמוכין למערב, ואחד במזרח מכוון כנגד בית קדש הקדשים באמצע...

(ז) ולפני העזרה במזרח היתה עזרת הנשים.

ושם בהמשך (ה, ט), לגבי בית המוקד, כתב הרמב"ם:

ובית גדול היה בצד העזרה בצפונה מבחוץ בין העזרה והחיל, והיה בנוי כיפה ומוקף רובדין של אבן והוא היה נקרא בית המוקד, ושני פתחים היו לו אחד פתוח לעזרה ואחד פתוח לחיל.¹⁶

ושם בהמשך (ו, א) כשבא לבאר את ענין הגבהים כשהכניסה מן המזרח כתב:

כשאדם נכנס משער המזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשתיים עשרה מעלות.

בעוד שמדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (א, ה) ובהל' בית הבחירה (ה, ג) עולה לכאורה שהחיל הוא חומה, מלשונו בפרק ו הלכה א – "מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת נשים בשתיים עשרה מעלות" – מוכח שהחיל הוא שטח פנוי שאינו חומה, ואם כן עלינו לומר שלפי הרמב"ם החיל הוא חומה ושטח שלאחריה, אך אם כן יקשה לשון הרמב"ם בפרק ה הלכה ג – "גובהו י' אמות", שהרי לכאורה היה לו לומר 'גובה חומתו י' אמות'. ועוד שאינו מובן מה שסיים שעל החיל נאמר באיכה "ויאבל חיל וחומה – זו חומת העזרה",¹⁷ לשם מה סיים בפירושו לפסוק שהחומה היא חומת

14. ודאי שהחיל הקיף גם את עזרת נשים, כמבואר במשנה שבפרק ב, אך מכיון שדברי הרמב"ם מוסבים על המשנה העוסקת בשער בית הניצוץ שבצפון, נקט בלשון המתאימה לאותו מקום. ואמר "חומה המקפת", ולא 'חומה מקפת' כי הוא היקף נוסף על חומת העזרה.

15. מכאן שהרמב"ם סובר שהסורג והחיל הם שני היקפים המקיפים את כל העזרות. וכן בפירושו למשנה מצוירים שני היקפים, והא כדעת הראב"ה המובא לקמן.

16. הפתח שליד שער הניצוץ אל החיל אינו מוזכר ברמב"ם.

17. בספר 'בית הבחירה' להר"מ וייס (עמ' צא) כתב בשיטת הרמב"ם שחומת החיל אינה חומה בפני עצמה אלא מתחם המדרגות הסמוכות לחומת העזרה שנראה כחומה, ולכן הגיה בדברי הרמב"ם בהל' בית הבחירה פ"ה שצ"ל "גובהו ו' אמות", כשיעור הפרש הגבהים שעלו בי"ב המדרגות. לשיטתו, דברי הגמרא בפסחים שהחיל שווה בגובהו לקרקע העזרה, מתייחסים

העזרה, והרי עתה אנו עוסקים בחיל ההלכתי, ולא עוסקים בפירוש הפסוק, ועוד שאינו מובן גוף פירושו לפסוק מנין למד שהחומה באיכה היא חומת העזרה ולא חומת הר הבית.

לכן נראה שדברי הרמב"ם מבוססים על הגמרא בפסחים, וכפי שפירשתי לעיל, וכוונת הרמב"ם להודיענו שהחיל הוא למעשה חלק מחומת העזרה, והוא "שורא ובר שורא", שהן שתי חומות צמודות שביחד הם חומת העזרה. וכן כתב הכסף-משנה (שם) שהרמב"ם כותב כך על פי הגמרא בפסחים. אלא שבפרק ו הלכה א מתכוון הרמב"ם לפתור את הקושי שהתקשה רש"י לגבי הצד המזרחי של החיל מדוע לא מצוין במשנה הפרש הגבהים של החיל בצדו המזרחי – רש"י כתב מחמת קושי זה ששם היה פנוי, ואילו הרמב"ם מפרש מחמת אותו קושי שבמזרח היו מהלכים בתוך עובי חומת החיל עד סופה, ורק אז עולים במדרגות למפלס עזרת נשים.

סיוע לביאורנו בדעת הרמב"ם נראה להביא משני ראשונים הרגילים ללכת בעקבות דבריו, וגם מדבריהם משמע שחיל הוא חומה קטנה הצמודה לחומת העזרה. רבינו אשתור הפרחי בספר **כפתור ופרח** פרק ו כתב:

לפנים מהסורג הוא החיל, והוא מקיף לא כמו שיעור חומת הר הבית והסורג, אלא שהוא מקיף מרובע ארוך שכ"ב על קל"ה לחוד, וזה כולל כל הבנין וכל הקנין. בזה החיל יש בו שבעה שערים שלשה מן הדרום ושלשה מן הצפון ואחד במערב..... היו להיכל שני כותלים למערב וביניהם התאים ואחת עשרה אמה שבין ההיכל וחומת החיל, הם מכותל התא ולחיל...

ודע כי כל שבעת השערים שהזכרנו שהם בחומת החיל הם באותו המרובע לבדו, כלומר מקפ"ז על קל"ה....

ועובר בסורג עד שמגיע לחיל, וכל זה בשוה ובמישור. וכשהוא רוצה ליכנס לעזרת נשים היה צריך לעלות י"ב מדרגות, רום כל אחת חצי אמה ורחבה חצי אמה, וכשעלה אלו הי"ב מדרגות מוצא שער כדי ליכנס באותה עזרה, ושמו שער הקדים או שער התחתון וכדלקמן, ואינו בכלל השערים שהזכרנו. הולך כל רוחב עזרת נשים בשוה ובמישור, עד שמוצא לסוף זה כותל שהוא מפסיק בין עזרת נשים ובין מרובע קפ"ז על קל"ה הולך מצפון לדרום, ונקרא זה חומת העזרה, ועליו ועל החיל הוא שאמר (איכה ב, ח) "ויאבל חיל וחומה", והיא "רחוב וחרוץ" (דניאל ט, כה).

לחלק הגבוה של אותם מדרגות. אך כבר ציינתי לעיל שברבינו חננאל, הערוך ורש"י מבואר שהחיל המקודש כעזרה הוא חומה פנימית, ואיכא נמי חיל שהוא חומה חיצונית ולמה לנו לומר שהרמב"ם פליג, כאשר לשון הרמב"ם שתיאר את החיל כחומה משמע להדיא שאינו מדרגות, וכן לא מובן לשיטתו מדוע הביא הרמב"ם בעניין זה את הפסוק באיכה.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

העולה בדינו, שהשערים שהם למזרח הם חמשה, הראשון שער שושן בחומת הר הבית, השני שער התחתון והוא בחומת החיל והוא כדי לכנס לעזרת נשים, השלישי שער ניקנור שהוא בחומת העזרה....

לכאורה אפשר להבין מדברי הכפתור-ופר שיש אצלו זהות גמורה בין החיל ובין החומה המלבנית שהקיפה את העזרה ואת עזרת נשים גם יחד (ולכן שערי העזרה קרויים גם שערי החיל). ולעומת זאת, המושג "חומת העזרה" אצלו מתייחס אך ורק לחומה המזרחית של עזרת ישראל, שהבדילה בינה ובין עזרת נשים.¹⁸ אך דוחק לומר שחומה המקפת את העזרה תקרא בדווקא חומת החיל ולא חומת העזרה, ושאינו סובר כדברי הגמרא בפסחים שהחיל הוא רק בר שורא. וגם צריך להבין מאי דסיים "והיא רחוב וחרוץ", מה כוונתו בזה.

על כן נראה שדעתו כפי שפירשתי ברמב"ם, שחומת החיל היא חומה קטנה הסמוכה לחומת העזרות, וכיון ששתי החומות צמודות, השערים שבחומת החיל הם גופא שערי העזרה, ואפשר לקרוא לחומת העזרה במקום שהיא מחוברת לחומת החיל 'חומת החיל', כלומר החומה שצמוד לה החיל. והנה "רחוב וחרוץ" לקוח מדניאל (ט, כה), והכוונה שם בפשטות שהעיר תבנה ברחובותיה עם חפיר שמקיף את חומתה, שישמש למטרת הגנה, ומעתה מובן שכוונת הכפתור-ופר לומר שהחיל שסביב חומת העזרה שימש למטרה זהה לחרוץ המוזכר בדניאל, שכן כך ההגנה יותר טובה.

והמאירי (יומא טז ע"א) כתב:

וכותל החומה שהזכרנו תחלה היה סביב ההר במישור שלפניו, ויש רחבה מן המישור בין כותל החומה לרגל ההר, ויש לפניו מן החומה הגדולה היקף אחר והוא מקיף את הכל, והיא היתה מחיצה בגובה עשרה טפחים... והוא נקרא סורג. ומסורג זה ולפנים חומה אחרת שלפניה מקום פנוי הנקרא חיל, וחומה זו בגובה עשר אמות, ומן החיל הזה ולפנים במשך עשר אמות היה מתחיל שיפוע ההר, והיו הבניינים מתחילין להגביה כדרך גבהות ההר, ובניין ראשון שבו לצד המזרח היא היתה עזרת נשים, והיו בתחילת מעלה ההר בגבול קרקע החיל שנים עשר מעלות שבהן עולין לעזרת נשים.

18. במעשי-למלך (הל' בית הבחירה ה, ג) כתב שכך דעת הרמב"ם מדלא כתב שם 'לפנים מן החיל עזרת נשים והעזרה', אלא פותח בכך שלפנים מן החיל רק העזרה. וביאר שהחומה החיצונית של עזרת נשים החיצונית "נקראת חיל יען שלחוץ ממנה היתה החיל". ולא התברר לי איך על פי ביאור זה מיושבת קושייתו, ובאמת בלאו הכי הוא דקדוק קלוש, דבפשטות כיון שהעזרה יותר חשובה נקט אותה תחילה. וממה שכתב שחומת עזרת נשים החיצונית נקראת חיל, על שם מה שחוץ הימנה, נראה שסובר שגם חוץ לשם יש שטח הנקרא חיל, ולענ"ד לא משמע כך מלשון הרמב"ם והכפתור-ופר.

מתחילת דבריו משמע שלאחר הסורג יש מקום פנוי שרוחבו לא מוגדר, לאחר מכן יש את חומת החיל שגובהה י' אמות, ולאחריו י' אמות פנויים, ורק אז מתחיל שיפוע ההר. אך מסוף דבריו משמע שהשיפוע מתחיל מיד לאחר חומת החיל, ואכן במסכת מידות (ב, ג) כתב המאירי:

“לפנים ממנו” – ר”ל לפניו מן הסורג הקף אחר הנקרא חיל והם כותלים בגובה עשר אמות, והוא היה ברגלי ההר עד שכל לפניו מן החיל אין שום מהלך אלא דרך מעלה ההר בשפוע, והבנינים שבו עולים לפי מעלה ההר. ונמצאו הבנינים כל שלפנים מחברו גבוה מחבירו. וזה שאמר ושחים עשרה מעלות היו שם, פירושו הוא שלפנים מן החיל מיד היתה עזרת נשים, והיו בתחלת מעלה ההר שנים עשר מעלות שבהם עולים לעזרת נשים רום כל מעלה חצי אמה ושולחה חצי אמה ומשם ואילך היה כל קרקע עזרה זו שוה ונמצא קרקע עזרת נשים גבוה מעל קרקע החיל שש אמות.

בדבריו אלו מפורש להדיא כמו שמשמע מסוף דבריו ביומא שמייד לאחר שמסתיימות הי' אמות האלו מתחיל שיפוע ההר, ולפי זה נראה שגם מה שאמר ביומא “ומן החיל הזה ולפנים במשך עשר אמות”, פירושו שמתחילת מקום החיל עד המדרגות הוא עשר אמות, ואם כן המקום הפנוי שלפני החומה מוגדר ברוחבו, והוא אך ורק עשר אמות הצמודים למדרגות שעולות לחומת עזרת נשים. נמצא שהחידוש העיקרי של המאירי הוא שדברי המשנה “החיל עשר אמות” מתייחסים גם למידת גובה הכותל וגם למידת רוחב השטח של החומה עם השטח הפנוי שלפניה, אך בעצם הענין הוא מפרש שהחיל הוא חומה צמודה לחומת העזרה, ומסתמא כך הביין את הרמב”ם.¹⁹

אם כן לשיטת הרמב”ם והכפתור-ופרח קדושת החיל היא בשיעור של עובי חומה, שלא מסתבר שהיה יותר מ-10 אמות. וגם לפי המאירי שמקום המדרגות נפרד, בסופו של דבר רוחב קדושת החיל עם המדרגות אינו יותר מ-16 אמה.

ה. שיטת הערוך ורבינו הלל

רבינו נתן בעל הערוך (ערך חיל) כתב:

19. ראה בהערות הרב אברהם סופר על המאירי שהתקשה בסתירת דבריו, ולפי מה שכתבתי מיושב. ב'דברי מחוקק' על המשנה במידות (עמ' קלב ד"ה פירוש) כתב שאין כוונת המאירי לומר שלפנים מחומת החיל היה שטח פנוי נוסף ומשם מתחיל שיפוע ההר, דהא בפ"ק דכלים קחשיב בכל מחיצה בהר הבית לפניו ממנה קדושה בפני עצמה, ואם כן לפניו מן החיל קדושת עזרת נשים, ועל כן הסיק “שמע מינה כותל החיל הוא כותל עזרת נשים”. ראיתו דומה למה שהסיק הראב"ה מפ"ק דכלים שכל מחיצה יוצרת מניעה, כפי שנביא דבריו לקמן. אך מה שהסיק שכותל החיל הוא כותל עזרת נשים, לפי מה שביארתי אינו מדויק.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

חיל – ובשבתות ובימים טובים יושבים [=הסנהדרין] למדרש הגדול שבחיל. שניה
[=כת שנייה של הפסח] בחיל. ובפ' קמא דכלים... החיל מקודש ממנו שאין גויים
וטמאי מתים נכנסין לשם. פי' מקום מוקף חומה בין הר הבית לעזרת נשים.

ועוד כתב (ערך סרג, ד) כתב:

בפ"ב במדות, לפניו ממנו סרג גבוה י' טפחים. פי' כותל בין חומת הבית ובין החיל,²⁰
והחיל כותל גבוה יותר מן הסורג.

צריך להבין על מה קאי המידה עשר אמות לפי פירוש, ועוד יש להעיר שלכאורה יש
סתירה בין פירושו: בערך 'חיל' כתב שהחיל הוא מקום מוקף חומה, משמע עכ"פ גם
שטח מישורי, ואילו בערך 'סרג' משמע שאינו אלא כותל שגובהו מעל י' טפחים! גם
צריך להבין למה כתב בערך 'חיל' שהחיל היה "בין הר הבית לעזרת נשים", והלא החיל
היה גם בצפון, כמפורש במשניות על המבנים בצפון שפתוחים לחיל? כמו כן צ"ע
מדוע תיאר את החיל כ"מקום מוקף חומה", אם לפניו יש רק את הסורג, וכי מחיצה
של י' טפחים תקרא חומה? ועוד קשה שכבר ציינתי לעיל בהערות 4, 8 שבערך 'בר
שורא' מביא הערוך את דברי רבינו חננאל בפסחים שמהם עולה שהחיל היה חומה
צמודה סביב לחומת העזרות.

לכן נראה שלערוך לא היה פשוט אם ה"עשר אמות" הם מידת רוחב או גובה, אך
עכ"פ פירש על פי הגמרא בפסחים שהחיל הוא חומה צמודה שחומה שו היא בתחילת
שטח קטן שלפני העזרות, ושטח זה עם החומה שבצדו החיצוני נחשב גם כחומה
קטנה הצמודה לעזרה וגם כמקום מוקף (לקמן נבאר שמה שהיה בתחומו מדרש גדול,
וכת של שוחטי פסח אינו סותר לזה), ומה שכתב בערך חיל "מקום מוקף חומה בין הר
הבית לעזרת נשים", נקט עזרת נשים משום שעזרת נשים היא תוספת על העזרה
ורצונו לומר שהחיל נמצא גם מחוץ לעזרת נשים.

ראשון נוסף הסובר כך הוא רבינו הלל, דהנה מצינו בספרי (חוקת, פסקא קכד)
שחלק אחד מאפר הפרה נותנים בחיל, וכתב בפירוש רבינו הלל:

בנין בנין מוקף חוץ לחומת העזרה, כדתנן במידות לפניו ממנו החיל עשר אמות.

נראה גם מדבריו שפירש את עניין החיל כדעת הערוך, שחומת החיל יצרה מקום מוקף
הצמוד לחומת העזרה, ולא פירש אם העשר אמות הם מידת רוחב המקום הפנוי או
מידת הגובה של החומה, אך עכ"פ משמע שזה בערך השיעור הן בגובה והן ברוחב ולכן

20. חומת הבית היא חומת הר הבית, ואולי צריך להגיה בדבריו בין חומת הר הבית לחיל (כ"כ הרב
גורן בספרו הר הבית עמ' שט).

הוא קרוי חומה צמודה לחומת העזרה. ומה שכתב חוץ לחומת העזרה, כוונתו חוץ לעזרה ולחומת עזרת נשים.²¹

ד. מחלוקת הראבי"ה והרא"ש על הסורג אינה במהות החיל

התוספות יום טוב (על המשנה במידות ב, ג) מביא בשם הראבי"ה:

ונראה שהסורג היה מקיף לכל צדדין, למזרח ולצפון למערב ולדרום, וכן החיל, דהא כל אחד ואחד יש בו מעלה מחברו, כדמפרש בריש מסכת כלים.

הראבי"ה פותח בראיה ממסכת כלים, ובפשטות ראייה זו היא על הן על החיל והן על הסורג – שמהמשנה בכלים משמע שככל שמתקדמים כלפי פנים יש תחום שמגביל יותר, ואם הסורג והחיל הם רק במזרח אינם מגבילים מכל עבר. אח"כ מביא הראבי"ה ראייה נוספת לענין החיל מקיומו של המבנה הפתוח לחיל בסמיכות לשער הניצוץ, כמוזכר במשנה (מידות א, ה), וראיה נוספת לענין הסורג מהי"ג פרצות שפרצו יוונים בסורג וגדרון בית חשמונאי (מידות ב, ג). ומפרש הראבי"ה שמלכתחילה נבנה הסורג מכל רוחות העזרה כדי למנוע כניסת אנשים מכל עבר מלבד הפתחים שבמזרח, והיוונים פרצו י"ג פרצות כדי שיוכלו להיכנס בהרווחה מכל עבר. מכאן שהסורג הקיף את כל רוחות העזרה.

אבל הרא"ש בפירושו למשנה במידות כתב שמסתבר שהסורג היה ברוח מזרחית על פני כל הר הבית, מצפון לדרום. ונראה פשוט שהחיל גם לדעתו היה בכל הכיוונים שהרי מבואר במשנה להדיא שהוא היה קיים גם בצד העזרה, אלא שבענין הסורג הרא"ש אינו סובר כראבי"ה ומבסס את דבריו על המשנה בכלים (א, ח):

החיל מקודש ממנו [=מהר הבית] שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם.

במשנה זו לא הוזכרה קדושה מיוחדת מן הסורג פנימה, ולכן משמע שגם גויים וגם טמאי מת נאסרו להיכנס רק מן החיל ולפנים. ומכאן הסיק הרא"ש:

ואין טעם לצורך הסורג, כי אין תוספת מעלת קדושה מן הסורג ולפנים, כי מחומת הר הבית עד החיל קדושה אחת, אם לא שנעשה לנוי.²²

21. נראה שבכך מקשר רבינו הלל את דברי הספרי, עם האמור במשנה (פרה ג, ג) ש"בפתח העזרה" היה מונח קלל של חטאת. וראה רע"ב (שם): "בפתח העזרה – של נשים, הסמוכה לחיל".

22. במקצת דפוסים במקום "לנוי" נכתב "לגוי", ובספר בית המידות (עמ' קלד) תמה על גרסתם, ואכן ציינו בגמרות שבהוצאת מתיבתא שבכת"י הגירסא היא "לנוי".

בהמשך, מעלה הרא"ש אפשרות אחרת לייעוד הסורג: "ומצאתי כתוב, דלהיתר טלטול בשבת נעשה". ונראה שגם לפי טעם זה, הרא"ש אינו משנה את דבריו שהסורג אינו סביב כל העזרות כי הסיבה שבגללה לא ניתן היה לסמוך על חומות העזרה וההר כדי להיתר טלטול, היא מפני

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

כיוון שהסורג אינו מיועד למניעת כניסה, מסתבר שהוא מיועד רק לנוי, ואם כן מובן מדוע בניגוד לחיל הסורג נמצא רק במזרח. ומעתה יש לעיין כיצד הראבי"ה למד מאותה משנה שמביא הרא"ש שגם הסורג היה מחיצה מקיפה מכל עבר.²³

ונראה ששורש המחלוקת הוא בשאלה אם הגויים מורחקים יותר מטמאי מת, דהראבי"ה למד מהמשנה בכלים שלכל מחיצה בהר הבית היה ייעוד של הבדלה, ומשום כך פירש שהסורג בא למנוע כניסת גויים. לדעתו, כריכת המשנה בכלים את דין גויים וטמאי מת כאחד, היא מפני ששם המשנה לא באה לפרט את הלכות ביאת המקדש, אלא את סוגי קדושת המקום השונים, ומכיוון שהרחקת גויים מהשטח שמן הסורג פנימה לא נובעת ממעלת קדושה מיוחדת של המקום, לא שייך למנות את הסורג כקדושה בפני עצמה. אך הרא"ש הבין את המשנה בכלים כפשוטה, שגם הגויים מורחקים רק מהחיל, ולכן חיפש טעם לעשיית הסורג.²⁴

מכל מקום נראה ברור שהראבי"ה והרא"ש מסכימים שהחיל אינו רק שטח אלא כותל, שכן אילו היה החיל שטח בלבד ללא חומה, לא היה לראבי"ה יסוד לסברתו שכל מחיצה יוצרת הרחקה, ולא היה לרא"ש יסוד לחדש יעוד לסורג, אלא היה לו לומר שהסורג מקיף מכל הרוחות צמוד לחיל ומונע את כניסת הטמאים לשטח המקודש.²⁵

אמנם בהמשך פירושו למשנה במידות כתב הרא"ש:

"לפנים ממנו החיל עשר אמות" – לפנים מן הסורג לצד מערב היה מתחיל קדושת החיל... והיה רחבו עשר אמות עד כותל עזרת נשים.²⁶ וי"ב מעלות היו – בחיל.

אם היינו רואים רק את דבריו כאן היה אפשר להסיק שלדעתו החיל הוא השטח שלאחר הסורג, אך מכיוון שכבר ראינו שהרא"ש סובר שהסורג אינו מיועד למניעת

שחומות אלו לא הוקפו לשם דירה, ולכן היה צורך לבנות חלק של היקף לשם היתר טלטול, אך בעלמא אין חובה לבנות היקף שלם בשביל צורך כזה (כ"כ הרב גורן בספרו הר הבית עמ' רצג).
23. הרב עזריה אריאל סבור (במכתבו אלי) שבאמת כוונת הראבי"ה להוכיח משם רק על החיל, ושאר לדעת הראבי"ה אין הסורג יוצר תחום בפני עצמו. אך לענ"ד דבריו דחוקים, כיון שהראיה השנייה היא ודאי רק על החיל, ואם כן לפי הבנת הרב עזריה אריאל צריך היה הראבי"ה להזכיר את הסורג רק אחרי הראיה השנייה.
24. בפסקי תוספות על מסכת מידות (אות ו) כתב: "הסורג גבוה עשרה טפחים... ולא היה קדוש כי אם הר הבית". וכתב ב'הר המוריה' (בית הבחירה ה, ג) שהיינו כדעת הרא"ש. ולענ"ד אינו מוכרח, שכן ייתכן לפרש זאת על ענין הקדושה בלבד, אך יתכן שהוא מרחיק יותר..
25. כעין זה דייק התוספות יום טוב (מידות ב, ג) מדברי הרא"ש.
26. כן הגרסא על פי כת"י המובאים בש"ס שבהוצאת מתיבתא, ובדפוסים איתא "עשר אמות עם כותל עזרת נשים".

כניסת טמאים, צריך לומר שלדעתו החיל הוא המונע את הכניסה והוא כותל שרוחבו עשר אמות, וכאשר נכנסים בשער שבחיל עולים לעזרת נשים.²⁷

ויש להביא סיוע לשיטת הראב"ה שהסורג נועד למנוע כניסת גויים ולא טמאי מת מכתובת שנמצאה על לוח אבן בהר הבית לפני כ-150 שנה. בכתובת זו נכתב "נוכרי אל ייכנס פנימה מן המחיצה המקיפה את התחום המקודש [השני] ואת חומת [המקדש], ומי שייתפס יתחייב בנפשו דין מוות".²⁸ מלשון "מחיצה" הנוספת על "חומת המקדש" משמע שהשלט הזה היה תלוי על מחיצה קלה שהיתה מרוחקת מהעזרות המוקפות שהם המקדש, והלשון הכפולה מבהירה שעיקר האיסור נובע מהצורך להרחיק מי שאינו ראוי מהמקדש עצמו, אך לפני כן יש הרחקה נוספת לנוכרי שהיא שיצרה את התחום המקודש השני. מסתבר שהכתובת היתה תלויה על הסורג ולפנים ממנה נאסר רק על גוי להיכנס, לכן לא נכתב עליה גם אזהרה לטמא מת.²⁹

העולה מהאמור, שגם לפי הרא"ש וגם לפי הראב"ה החיל הוא כותל, ותחום קדושת החיל הוא אך ורק עשר אמות.

ז. תוספות יום טוב ותפארת ישראל

עד כה התבססנו על דברי הראשונים. מקוצר היריעה לא נוכל להרחיב ולברר את כל דברי האחרונים בסוגיה זו, אך נעמוד בקצרה על דברי שני מפרשי המשנה הידועים.

התוספות יום טוב בפירושו למידות (ב, ג) מבאר לשם מה נבנית חומת חיל מהסוג המוזכר בגמרא בפסחים, ומתוך זה דן במהות החיל:

27. בספר 'עזרת כהנים' (חלק בני יוסף פ"ב) דקדק ממה שכתב הרא"ש "לפנים מן הסורג לצד מערב", וכן ממה שאמר "רוחבו עשר אמות" ולא 'עוביו', שלפי הרא"ש לא מדובר על חומה אלא על שטח שהיה מרוחק מהסורג. אך ב'בית המדות' (פ"ב עמ' קלט) דחה דבריו שמה שאמר הרא"ש לצד מערב, כוונתו לפי מה שפירש תחילה שהסורג היה רק במזרח, לכן קאמר שעתה הוא מדבר לצד מערבי. ומה שאמר "רוחבו" ולא 'עוביו' נלענ"ד שכך מתאים יותר לומר על תחום הקדושה.

28. כך תרגום הכתובת לפי ההערות לספר מלחמת היהודים בהוצאת המפעל לתרגום (עמ' 464). הרב קורן בספרו ועשו לי מקדש הביא תרגום אחר "איש נכרי לא יכנס לפנים מן המחיצה המקיפה את המקדש, ולחצר המוקפה. ומי שייתפס יתחייב בנפשו ודינו למיתה" (כ"ה בקלרמון גנו, תגלית, עמ' 190-197. שובה, הכתובות, עמ' 358-361). מכל מקום איני רואה נפקא מינה בין התרגומים.

29. הרב אלחנן אייבשיץ (סיני גליון ק עמ' פה) כתב שאפשר שרק עבור גויים היה צורך לכתוב אזהרה, שכן טמאים מישראל יודעים להיזהר ודי להם בעצם קיומו של הסורג. אך לענ"ד יותר פשוט לומר שלטמאי מת היה מותר, כי אם יש איסור היה להם לכתוב זאת כדי ללצמצם את המרמור של הגויים על זה שלא נותנים להם להכנס יותר פנימה.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

והיה זה לדעתי לחזוק הקרקע שלא יפול העפר ממנה [ויזיק לחומה הגדולה]. מ"מ למדנו שהחיל שבכתוב (איכה ב, ח) הוא מבפנים לחומת העזרה, סמוכה יותר לקרקעית העזרה. ואין לומר שזו דעת הרמב"ם שבמשמע לשונו שבפירושו שהחיל חוצה לחומת העזרה. ועוד, ברפ"ו מה' בית הבחירה נראה ג"כ מדבריו שסובר שמקום יש חוצה לעזרה ונקרא חיל. אלא שלדבריו נקרא כן על שם חומה נמוכה שלפניו. וזה אינו כפי הגמ' שכתבתי. אלא שהחומה הנמוכה שבכתוב לפני חומת העזרה היא. ואף על פי שאפשר ג"כ לומר שהיא חוצה לחומת העזרה. ושחומת העזרה לפניו מזו החומה. מ"מ היא עשויה עכ"פ סמוך לה מאד דהיינו ממש בקרקעיתה שוה לה ולחזוק כמ"ש. ועיין במשנה ד' פ"ד.

לכן נראין יותר דברי הר"ב שהחיל אינה חומה כלל. אבל הסורג הבדיל אותו מהר הבית. והיינו דלא תנן בו שום גובה כמו דתנן בסורג. לפי שאין שם החיל אלא למקום שבין הסורג לעזרה בלבד. וחיל שבכתוב דקינות נאמר על חומה שהיתה סמוכה מאד לקרקע העזרה להחזיק הקרקע שלא תפול ממנה עפרורית ותפול החומה הגדולה.

ה'תוספות יום טוב' מבין מהגמרא בפסחים שחיל הוא חומת תמך קטנה הסמוכה לחומת העזרה, אך כותב שלא משמע כך מהרמב"ם, ומבאר שאמנם אפשר שהרמב"ם הבין מהגמרא שהחיל הוא חומת התמך החיצונית, אך מכל מקום מהגמרא בפסחים עולה שהחיל שווה לפני הקרקע וצמוד לחומה הגדולה ולא כדברי הרמב"ם שגובהה עשר אמות, והיא מרוחקת. לכן הסיק ה'תוספות יום טוב' שהעיקר כפירוש הרע"ב, שהחיל המוזכר במסכת מידות אינו חומה כלל, ואינו החיל האמור באיכה והמוזכר במסכת פסחים.

ולענ"ד יש להעיר שמלבד הדוחק לומר שהחיל של המשנה אינו החיל של הגמרא בפסחים, גם לא נראה שהחיל שבגמרא בפסחים הוא חיצוני, וכבר הראיתי שהראשונים כתבו שהוא פנימי, ובאמת לא מסתבר שחיל חיצוני יהיה קדוש כעזרה. ומה שהקשה על הרמב"ם שלדעתו גובהה עשר אמות בעוד שמהגמרא עולה שהוא שוה לפני הקרקע לענ"ד אינו קשה כלל, כי הגמרא לא אומרת שחיל מוגדר רק בכך שהוא שוה לפני הקרקע.

ובתפארת ישראל בפירושו למשניות מידות פרק א (יכין אות מא) כתב:

והחיל הוא הרווח שמקיף סביב לעזרה מבחוץ, משום שבין חומת הר הבית לחומת העזרה היה ההר משפע ועולה, ועל אותו השפוע היה שוב בין ב' החומות חומה נמוכה, שוה לקרקע שלמעלה ממנה [ועל החומה נמוכה זאת היה הסורג גבוה י"ט], ואותה החומה נמוכה נקראת חיל [כמו "חיל וחומה יחדו", איכה ב, ח], ומפני

שהרצפה שלפנים מחומה נמוכה זו³⁰ שוה לראש החומה הנמוכה, ונדמה כעובי אותה החומה, להכי נקרא כל הרווח ההוא גם כן בשם חיל.

לענ"ד דבריו הם פירוש למשנה כדי להתאימה עם הגמרא בפסחים ועם כתבי יוסף בן מתתיהו, שכן בכתבי יוסף איתא (כפי שנראה להלן) שהסורג היה בגובה שלוש אמות, לכן כתב התפארת-ישראל שהסורג היה מונח על חומה נמוכה, כך שיתכן שיחד עם החומה היה הסורג בגובה ג' אמות,³¹ וכיון שמהגמרא בפסחים עולה שחיל הוא חומה השוה לגובה הקרקע הוסיף שחומה זו ממשיכה לשפע ולעלות עד גובה עזרת נשים באופן שלפנים ממנה גובה מפלס העזרה כגובה של החומה דהיינו שש אמות כגובה המדרגות. ואין זה סותר לדברי הגמרא ביומא טז ע"ב שהכניסה דרך החיל היא באותו מפלס של הר הבית כי י"ל שהנכנס מהלך עשר אמות בתוך החומה הקטנה.³²

אך כבר ביארנו שמהגמרא בפסחים אין הכרח שהחיל הוא חומה שווה לקרקע העזרה. החומה השווה לקרקע המוזכרת בגמרא היא החומה הפנימית, שיש צורך להעמידה כך כדי שתהיה מקודשת ולא כדין גג, אבל החיל של המשנה שהוא החומה החיצונית אינו צריך להיות שווה לקרקע העזרה.

ה. החיל והמבנים שבו – רוחבם ושימושיהם

ידוע מהמשנה במידות ששטח העזרות הוא קל"ה על שי"ב אמה.³³ ולפי האמור לעיל, החיל מוסיף תחום אסור לטמא מת לכל היותר 16 אמות: 10 אמות שטח פנוי או כותל, ועוד 6 אמות לרוחב המדרגות. אמנם כמה אחרונים³⁴ סברו שלפחות בחלק מהחיל יש שטח גדול הרבה יותר, והביאו ראיות לדבריהם:

-
30. לפנינו בתפארת ישראל כתב "מזור" ונראה לי שהוא ט"ס.
31. וכן בספר תבנית היכל (לר' יעקב יהודה ארי; ספר שני פ"ה אות ל) כתב שהסורג היה על חומה שגובהה אמה, והוא כותב בכמה מקומות תיאום בין המשנה לכתבי יוסף.
32. רבי יוסף פרנקל בספר בית המדות (על המשנה במידות ב, ג ד"ה עד) הקשה על התפארת-ישראל מהגמרא ביומא, ולפי מה שכתבתי מיושב.
33. כ"כ הכפתור-זפרח, ע"פ המשנה במידות פרק ד. אך הרב זכריה דור שב (תחומין ט עמ' 463) כתב שצריך להוסיף על מדה זו כי מידות אלו אינן כוללות את עובי כותלי עזרת נשים, כפי שבפירוט שטח העזרה לא הכלילו את כתליו, ולפי זה אם עובי הכתלים 5 אמות, האורך הכולל היה קמ"ה על שכ"ב אמה. אך לענ"ד עובי כותלי עזרת נשים היה קדוש בקדושת עזרת נשים כמבואר בפסחים פה ע"ב, לכן מסתבר שהמשנה כן כוללת בשטח עזרת נשים את הכתלים. מה שאין כן בכותלי העזרה שכתליה אינם מקודשים בקדושתה. לפי זה יוצא שהיקף העזרות אינו מלבן מדויק, אלא באיזור העזרה יש התרחבות קטנה.
34. ראיות אלו ליקטתי מדברי הר"מ קאזיס (ביאור למסכת מידות ד"ה לפני מן החיל), חנוכת הבית (אשכנזי אות טו), מעשה רקח (על הרמב"ם הל' בית הבחירה ה, ג) ודרך הקדש למהר"ח

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

1. במשנה (תמיד א, א וכן מידות א, ו) מבואר שבית המוקד היה "בית גדול" ולפחות שתיים מלשכותיו היו בחול, והיה פתוח מצד אחד לעזרה ומצד אחר לחיל. הרי שהחיל אינו צמוד לחומת העזרה, שהרי בינו ובין חומת העזרה היה מבנה גדול. מבנה גדול נוסף שלכאורה היה בנוי בין העזרה לחיל הוא החלק של לשכת הגזית הבנוי בחול, שלא התקדש בקדושת העזרה ולכן יכלו סנהדרין לשבת בו, כמבואר במשנה (מידות ה, ד). גם לשכת הגזית מוגדרת בגמרא יומא כה ע"א "בסילקי גדולה". ומכיוון שהחיל הוא חומה המקיפה את כל העזרה, מסתבר שהקיף גם אותו, וכן נראה מכתבי יוסף שמספר על כך שכל התחום הפנימי היה כמיבצר.
 2. במשנה פסחים (ה, י) מבואר שבשבת הכת השנייה של שוחטי הפסחים ישבה בחיל. וקשה לצמצם אותם בתחום שרוחבו לכל היותר שש עשרה אמה.
 3. במשנה שקלים (ח, ד) איתא שהיו שוחטים את הפרוכת בחיל, ואמרו שם שארכה של הפרוכת ארבעים אמה ורחבה עשרים אמה, ואם כן החיל צריך להיות לכל הפחות ברוחב של עשרים אמה.
 4. בגמרא (סנהדרין פח ע"ב) מובא שסנהדרין גדולה ישבו בשבתות בחיל, ומסתבר שמקום הראוי לשיבת ע"א דיינים אינו מקום צר. וראה רש"י שם שכותב בפירושו הראשון שהסיבה למעברם מלשכת הגזית אל החיל בשבתות היא בגלל ריבוי העם, אם כן משמע ששטח החיל הכיל עם רב ולא היה שטח צר.
- אך לענ"ד לא מסתבר שהיו בחיל מקומות רחבים, כי אם כן היה הבדל מהותי בין החיל במזרח שבהכרח הוא צר מתוך דוחק המקום לשאר הכיוונים, בעוד שמהמשנה משמע שכל הכיוונים שווים בזה, שכן המשנה במסכת מידות פרק ב פותחת במידות הר הבית ושעריו מכל הכיוונים. אח"כ היא מציינת את החיל והסורג, וממשיכה בכמה כללים:

כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה חוץ משל אולם. כל הפתחים והשערים שהיו שם גובהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות חוץ משל אולם. כל הפתחים שהיו שם היו להן דלתות חוץ משל אולם. כל השערים שהיו שם היו להן שקופות חוץ משער טדי... כל השערים שהיו שם נשתנו להיות של זהב חוץ משער ניקנור. כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים חוץ מכותל המזרחי.

ומאחר שאנו רואים שבדברים שיש הבדלים בין כיוון לכיוון הדבר ציון, מסתבר שאם היו הבדלים מהותיים בין החיל במזרח לשאר מקומות היתה המשנה צריכה לפרט גם

אלפנדר, מובא בחסדי דוד על התוספתא סנהדרין פ"ז. וכן מובאים הדברים במאמר של הרב קורן במעלין בקודש יד.

אותם. וכ"כ בספר חנוכת-הבית (חפץ סי' ו ד"ה גובה) שמסתימת המשנה משמע שאין הבדל מהותי בענין החיל בכיוונים השונים.

ונראה שלפי הסוברים שעשר אמות הוא מידת רוחב, השואת הכיוונים הכרחית גם ממה שהמשנה מציינת רק את רוחב החיל ולא מציינת את מידת הרוחב שבין הסורג לחומת הר הבית, ואת מידת רוחב הכתלים, וזה מובן אם נאמר שהמשנה מונהאת המידה השווה בכל רוח שיש לה קדושה בפני עצמה, והיא מידת החיל. גם לפי הרמב"ם הסובר שהעשר אמות היא מידת גובה כבר ביארנו שעכ"פ החיל הוא חומה צמודה לחומת העזרה.

אמנם עלינו ליישב את הראיות שהביאו לכך שהוא רחב, ולכן נראה לומר:

1. הקפת מבנים היוצאים מהעזרה אינה סותרת את הגדרת החיל כחומה הסמוכה לחומת העזרה, שהרי מכל מקום בשאר המקומות הוא צמוד לחומת העזרה, והגדרתו במקום ההיקף של המבנים האלה כצמוד למבנים אינה שינוי מהותי.

2. רש"י בפסחים סד ע"ב כתב שמה שאמרו שכת ראשונה יושבת בהר הבית, היינו בין חומת הר הבית לסורג. ולפי זה אם נאמר שהכת השנייה יושבת רק בחלק המקודש של החיל, נוצר משטח ריק שבו לא ישב אף אחד, וזה לא מסתבר, למה להשאיר חלק פנוי כשכולם צריכים להצטופף בתחומי ההר הקטנים! לכן נראה שהמציאות הייתה שהכת השנייה יושבת מהחיל עד הסורג, אלא שחז"ל נקטו בלשונם שהם ישבו בחיל כי זהו המקום המקודש יותר.³⁵

ואמנם אף שטח זה אינו רחב, אך אין להקשות כיצד הספיק מקום זה לכל כת שנייה, שהרי איך שלא נפרש, ישיבת כל עם ישראל בתחום הר הבית היא מעשה נסים, ונס גדול יותר מוזכר במשנה בפסחים (שם) – כניסת כל ישראל לעזרה.

3. ניתן לשטוח פרוכת שרוחבה עשרים אמה על חומה שרוחבה וגובהה כעשר אמות. כמו כן ייתכן שעיקרה של הפרוכת היה שטוח בחיל והשאר יצא כלפי חוץ, וכעין זה מצינו במשנה שם שלפעמים היתה הפרוכת שטוחה על גבי אצטבה, ומסתבר שלא היתה האיצטבה גדולה כ"כ באופן שרק עליה נפרסה הפרוכת.

4. בתוספתא (סנהדרין ז, א) איתא שבשבתות ישבו הסנהדרין בבית המדרש שבהר הבית, וכן הוא בירושלמי (סנהדרין א, ד), וכ"פ הרמב"ם (סנהדרין ג, א). ונראה ליישב את דברי התוספתא עם הגמרא האומרת שהסנהדרין ישבו בחיל, שהחיל

35. ונראה שזו כוונת מדרש שכל טוב (בובר, שמות פרשת בא פרק יב): "יצאתה כת ראשונה וישבה לה בהר הבית... שניה בחיל, דהיינו בין שתי חומות שבעזרה". דהכוונה שישבה בין שני תחומים שבעזרה החיצונה כלומר בין חומת העזרה לסורג.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

שימש כבמה לשיבת חכמי הסנהדרין, אך העם היושבים לפנייהם ללמוד תורה ישבו בשטח שלא היה מקודש בקדושת החיל, וייתכן ששטח זה היה מקורה וחלקו האחד היה בהר הבית וחלקו האחר היה בחיל. וכן משמע מהערוך (ערוך חיל) שכתב שהסנהדרין ישבו ב"מדרש הגדול שבחיל", והרי הלשון "בית מדרש" הוזכרה בפירוש רק בתוספתא המתייחסת למבנה בהר הבית, אך הערוך חיבר זאת לאמור בבבלי שהסנהדרין ישבו בחיל, מפני ששניהם אמת. וכן נראה מהסמ"ג (עשין, צו) שהעתיק את לשון הרמב"ם "יושבין בבית המדרש בהר הבית", ובמקום אחר (עשין, קיא) העתיק את לשון הברייתא "יושבין בחיל".

לסיכום, מדברי הראשונים נראה שהחיל במהותו הוא חומה קטנה המקפת את העזרה ואת המבנים היוצאים ממנה. כל ההבדלים בין המפרשים הם בפרטים קטנים, האם עשר האמות שהוזכרו במשנה היא מידת הרוחב של החומה או מידת גובה, או גם זה וגם זה, האם החומה ממוקמת בתחילת אותן עשר האמות או בסופן, והאם יש להוסיף את מקום המדרגות. אבל בסך הכל מדובר במבנה או מקום צר סביב העזרות.

ט. תיאור החיל בכתבי יוסף בן מתתיהו

במלחמות היהודים (ספר חמישי, פרק ה סעיף ב) מתאר יוסף את הכניסה להר הבית לאחר שעוברים את הסטווים הבנויים סביבו. בתחילה כשמתקרבים למקום המקדש מתאר יוסף כיכר רצוף אבנים צבעוניות, וממשיך ואומר:

מי שעבר דרכה (של הכיכר) אל התחום המקודש השני הגיע אל סורג אבן המקיף אותה, שלוש אמות גבהו, שהיה כליל חן. בסורג נקבעו במרווחים שוים, לוחות אבן המזהירים את חקי הטהרה, אלה בכתב יוון ואלה בכתב רומא, אסור לנכרי להכנס אל הקדש שכן התחום המקודש השני נקרא קדוש.

אל הקודש עולים מן הראשון בארבע עשרה מדרגות. למעלה היה מרובע ומוקף חומה משל³⁶.

גובה החומה הזאת מבחוץ היה אמנם ארבעים אמה, אך היה נסתר מן העין בגלל המדרגות. מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, מכיוון שהרצפה היתה

36. כך הוא בתרגום אולמן. שמחוני תרגם מילים אלו: "בארבע עשרה מדרגות עלו אליו מן המקדש הראשון, והוא היה רבוע ממעלה, וגם לו היתה חומה סביב". הרב קורן והרב עזריה אריאל במאמריהם שבמעלין בקודש כח מייחסים חשיבות להבדל שבין התרגומים. לדעת הרב אריאל מתרגום אלמן אפשר להבין שרק חלק מהתחום המקודש הגבוה יותר היה מרובע. אך לענ"ד גם לפי נוסח זה המשמעות היא שכלל החלק המקודש היה מרובע.

בנויה במפלס גבוה יותר,³⁷ לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה.

מארבע עשרה מדרגות ועד לחומה היה מרחב בן עשר אמות, כולו שטוח, מכאן הוליכו אל השערים גרמי מדרגות אחרים, בני חמש מדרגות.

בצפון ובדרום היו שמונה שערים, ארבעה מכל צד. במזרח היה צורך בשני שערים מאחר שבצד זה הוקם קיר מפריד, מקום מיוחד לעבודת האלקים של הנשים, היה צורך בשער שני, והוא נפרץ מול השער הראשון. גם בצדדים האחרים היה שער אחד לדרום ושער אחד לצפון שהובילו אל עזרת הנשים...

הסטוים שבין השערים מפנים לחומה ולפני הלשכות, נסמכו על עמודים יפים להפליא עד מאוד, ואם כי היו בעלי שורת עמודים אחת בלבד לא נפלו במאומה לבד מאשר בגבהם מן הסטוים שלמטה...

בסעיף ג ממשיך יוסף לתאר את השערים שהזכיר וכתב:

תשעה מן השערים היו מצופים כליל זהב וכסף, וכמוהם גם המזוזות והמשקופים. אך [שער] אחד, הוא ה[שער] החיצון של המקדש היה עשוי נחושת קורינתית, ועלה בערכו בשיעור רב על השערים המצופים כסף וזהב. לכל שער היו שתי דלתות, שלושים אמה גובהן וחמש עשרה אמות רוחבן. בפנים, מעבר לכניסות התרחבו מבני השער משני העברים והיו לאכסדראות דמויות מגדלים [גם] רוחבן ו[גם] אורכן היה שלושים אמה, וגובהן היה למעלה מארבעים אמה. כל אחת משתי האכסדראות נסמכה על שני עמודים שהיקפם שתיים עשרה אמות. גודל השערים האחרים היה זהה, אבל זה שמעבר לשער הקורינתי הנפתח מעזרת הנשים מצד מזרח, מול שער ההיכל, היה גדול מהם בהרבה. הוא התנשא לגובה של חמישים אמה, וגובה דלתותיו היה ארבעים אמה. עיטוריו היו עשירים יותר וציפוי הכסף והזהב בהם היה עבה במיוחד... חמש עשרה מדרגות הוליכו מן השטח המופרד של הנשים אל השער הגדול יותר, והן היו נמוכות מחמש המדרגות המובילות לשערים האחרים.

עוד מצינו דברים הנוגעים לחומה המתוארת כאן כשיוסף (מלחמות היהודים ה, א, ה) מספר על מלחמת יוחנן מגוש חלב באלעזר בן שמעון שהתבצר בחצר הפנימית של בית המקדש. כאשר יוחנן ביקש לפרוץ את החומות הקים מגדלי עץ עם כלי מלחמה:

אח"כ קירבם והציבם מאחורי החומה, מול האכסדרה במערב – המקום היחיד שבו יכל להציבם, כי בצדדים האחרים היתה הגישה חסומה על ידי המדרגות הרבים.

37. אולמן כתבה בתרגומה "מכיון שהמדרגות היו בנויות כנגד מקום גבוה יותר", אך בהערות צוין שלפי כת"י הנוסח צריך להיות כפי שכתבתי למעלה. וראה לקמן שנברר את שתי הנוסחאות.

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

בספר קדמוניות היהודים (טו, יא, ג תרגום אברהם שליט) מצינו תיאור נוסף. לאחר תיאור התחום הראשון שהוא הר הבית כתב:

באמצע, לא רחוק ממנו היה השני, שאפשר היה לגשת אליו במדרגות מספר. הוא היה מוקף סורג אבן, שאסר בכתב על בן עם נכר להיכנס באיום של עונש מות. בתחום הפנימי, בצד דרום וצפון היו שערים משולשים ונפרדים זה מזה, ואילו במזרח שמש היה שער אחד [שער עזרת נשים. ע.א.], זה הגדול שבו נכנסים הטהורים עם הנשים, לפני מזה היה המקדש שאסור היה לנשים לקרוב אליו. לפני מזה היה תחום שלישי, שבו מותר היה להיכנס רק לכהנים בלבד. בתוכו היה המקדש ולפניו המזבח, שעליו אנו שורפים קרבנותינו עולה לאלקים.³⁸

מקום נוסף שבו מוזכר המקדש בכתבי יוסף הוא בספרו 'נגד אפיון' (א, כב) שם הוא מביא תיאור קדום מתוך ספרו של הפילוסוף הקאטיוס שחי בימי אלכסנדר מוקדון:

במרכז העיר לערך, ישנו תחום מגודר בנוי מאבנים באורך של כחמש פלטרות (כ-300 אמות), וברוחב של מאה אמות, ולו שני שערים. בתוכו מצוי מזבח מרובע... בסמוך לו ניצב היכל גדול ובו מזבח ומנורה.

לענ"ד התיאורים של יוסף מתאימים למה שביירנו בענין החיל, ואציין כמה נקודות:

א. תיאורו של יוסף במלחמות היהודים "מרחב בן עשר אמות, כולו שטוח" שאליו היו עולים בארבע עשרה מדרגות, תואם את ההנחה שהחיל המוזכר במשנה היה ברוחב עשר אמות, והוא למעשה חומה קטנה התמודה לחומת העזרה, הדברים מתאימים במיוחד לשיטת הרא"ש, שהמשנה מדברת על רוחב כותל החיל, וקובעת שהוא היה עשר אמות.

מספר המדרגות בתיאורו של יוסף אינו סותר לדברי המשנה על 12 מדרגות כי אין כוונת יוסף לומר שכך היה בכל הרוחות, שהרי לגבי המערב כתב יוסף שלא היו מדרגות. גם ממה שכתב בקדמוניות שיחודו של השטח השני היה במה שהוא הוקף

38. גם בספרו של יוסף נגד אפיון (ב, ח) מפרט יוסף את התחומים השונים, אך את הדינים כתב באופן שונה וז"ל: "היה לו מסביב ד' עזרות, ובכל עזרה היה לו משמר, כי תוך העזרה אחת (הר הבית ע.א.) היה כל מיני האנשים ואפילו אנשי האומות זולת הזבות והנידות. ותוך העזרה השנית (עזרת נשים ע.א.) נכנסים כל היהודים ונשיהם הטהורות. ותוך השלישית (עזרת ישראל. ע.א.) כל הזכרים הטהורים, ובעזרה הרביעית (עזרת כהנים ע.א.) היה נכנס הכהן הגדול עם כל הכהנים". כאן כתב שהזכרים שאינם טהורים נכנסים בעזרה השנייה, כלומר שמותר לטמאים להיות בעזרת נשים, ואילו בספרו קדמוניות כתב שלעזרת נשים נכנסים רק טהורים. ואולי הוא משום שאיסור כניסה לטמאים הוא רק מדרבנן, ומכל מקום לא נכנס כאן לאיסור נוסף שיש כבר בחיל, כי מבחינת הקורא הגוי אין הבדל מהותי בין החיל לעזרת נשים.

בסורג, ומעבר לו יש תחום פנימי שמוקף חומה שאליו עולים בגרמי מדרגות, משמע שאין כאן דיוק של מספר המדרגות בכל רוח.

התיאור של יוסף מתאים לתיאור המקום למי שבא מהצד הדרומי, שכן בצפון לא היתה כלל כניסה, במערב אין מדרגות, ובמזרח לא היה מקום לכיכר גדולה. וכנראה שבחר יוסף לתאר מהדרום כי הכניסה העיקרית למקום היתה מהדרום או מדרום מערב.³⁹

ב. מה שכתב יוסף במלחמות היהודים "למעלה היה מרובע ומוקף חומה משלו". נראה כוונתו שהתחום הפנימי המוקף חומה היה התחום המלבני של שי"ב על קל"ה הידוע במשנה כמקום העזרות. וכבר ציין הרב עזריה אריאל (מעלין בקודש גיליון כח עמ' 134) שבמקור היווני המילה מרובע היא טטרגונון, שפירושה "בעל ארבע זוויות שוות, מלבני או מרובע" (על פי מילון יוני-עברי). ולכן אין כל סיבה לומר שיוסף מתכוון בזה דוקא למרובע שזה צלעות.

ג. מידותיו של יוסף ברוחב ובגובה של השערים גדולות ממידות המשנה. ייתכן שכוונת המשנה לשיעור מינימום של כל שער. או שהוחלף ליוסף כאן מידת אמה במידת רגל.⁴⁰ עכ"פ מדבריו נלמד שהיו בצידי השערים מבנים של מגדלים שאורכם 30 או 20 אמה, וכיוון שבתוך העזרה אין מקום למבנים גדולים כאלו, מסתבר שהאורך נמדד מהמקום החיצוני של שער הכניסה, ואם כן דבריו מתאימים להנחה שכתבתי לעיל שהשער היה מבנה הכולל גם את הכניסה שבחיל וגם את הכניסה לעזרות.

ד. יוסף מתאר סטיו בצד הפנימי של החומה העליונה, לפני הלשכות. תיאור זה מתאים לעזרת נשים כי שם היתה גזוזטרה המיועדת לעמידת הנשים בשמחת בית השואבה, שכן הנכנס לעזרת נשים דרך שערי הכניסה שתיאר יוסף, במזרח בצפון ובדרום, יפגוש גזוזטרה זו לפני הכניסה ללשכות. ואעפ"י שמהמשנה בסוכה (ה, ב) משמע שתיקון גזוזטרה כזו נעשה רק באופן ארעי בערב סוכות, מהמשנה במידות (ב, ה) "וחלקה היתה בראשונה והקיפוחה כצוצטרה" מתבאר שבמשך הזמן החליטו לעשותה קבועה לכל השנה, וכן הוא ברמב"ם (בית הבחירה ה, ט). גם בעזרת

39. לפי המשנה, השערים ששימשו לכניסה הם, במערב שער קיפונוס, ובדרום שער חולדה. גם יוסף (בקדמוניות טו 410) מזכיר שערים רק במערב ובדרום. כנראה ששער קיפונוס במערב היה

בדרום מערב המקדש (במקום שער השלשלת) כך שהנכנסים בו הגיעו מיד לדרום.
40. מידת הרגל היא 16 אצבעות, ומידת אמה 24 אצבעות כלומר שרגל היא 2/3 מאמה (נספח ז לספר מלחמת היהודים שבהוצאת המפעל לתרגום). לפי הנחה זו אורך השער 20 אמה, ורוחבו 10 אמות בדיוק כמבואר במשנה. חילוף כזה בין מידת אמה למידת רגל נעשה כנראה במידות המזבח, כפי שהעיר ר' מיכלסון (במאמרו שבאתר אמת הארץ פרק 11 סעיף 1).

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

ישראל ועזרת כוהנים היה גזוזטרה כפי שעולה מהמשנה בתמיד (א, ג) שבבוקר היו הכהנים הולכים בעזרה חלקם באכסדרה דרך המזרח, וחלקם באכסדרה דרך המערב, אלא ששם לא היו לשכות פנימיות, ואם כן מה שאמר יוסף "לפני הלשכות" מוסב על הלשכות שבעזרת נשים.

שני עניינים מתחדשים מדברי יוסף בן מתתיהו:

1. אל החיל עלו במדרגות שאינן כלולות בתחום העשר אמות (כי מסתבר שה-14 מדרגות שהזכיר מקבילות ל-12 המדרגות המוזכרות במשנה).

2. תחום השטח הכולל את החיל מוגדר מרובע, ומכאן ניתן להסיק שגם המבנים שהיו סמוכים לחיל לא בלטו ממנו כלפי חוץ במידה מרובה, ולכן הם לא ביטלו את הצורה הריבועית הכללית של המקום המקודש.

י. הפרשי הגבהים בהר הבית, בעזרות ובהיכל

נראה שעל פי דברי יוסף בן מתתיהו נוכל לראות התאמה בין תיאורי הגבהים במשנה למה שאנו רואים במציאות. המשנה (מידות ד, ו-ז) אומרת שאורכו של ההיכל היה 100 אמה, ורוחבו 100 אמה במזרח 70 אמה במערב. אבן השתייה הייתה מכוסה חוץ מג' אצבעות שבלטו בקודש-הקודשים (יומא נג ע"ב). כדי להקל על החישוב נשתמש כאן באמה ממוצעת – 50 ס"מ, ונאמר שלפי זה ההיכל היה על משטח של בערך 50 מטר על 50 מטר, ובמערב על 35 מטר. על פי החשבון המובא ביומא טז ע"א ממפלס המשטח הזה יש לרדת 3 מטר במזרח כדי להגיע לעזרת כוהנים, משם יש לרדת 1.25 מטר לעזרת ישראל, משם יש לרדת 7.5 מטר לעזרת נשים, ומשם 3 מטר להר הבית. סה"כ ממפלס הר הבית לעזרת כהנים יש 11.75 מטר.

יוסף מצביע על קיומן של 19 מדרגות משטח הר הבית בדרום עד הכניסה לשטח הפנימי. מכיוון שהמשנה מתארת את המדרגות המזרחיות העולות מהר הבית בגובה חצי אמה יש להניח שסתם מדרגה בהר הבית גובהה חצי אמה, ויש ללמוד מזה שהפרש הגבהים בין מפלס הר הבית למפלס העזרה היה 9.5 אמות – 4.75 מטר. אין זה סותר לדברי המשנה שמהר הבית עד מקום עזרת כהנים הפרש הגובה הוא 11.75 מטר שכן יוסף מדבר כשבאים מהדרום, והמשנה מדברת על הפרשי הגבהים מהמזרח במקום מרוחק מהעזרה לאחר כל עזרת נשים, ובודאי כיון שמדובר בהר ככל שמתרחקים יורדים יותר. אך לכאורה יש קושי בכך שמדברי יוסף עולה שמצדה הפנימי הייתה החומה מכוסה עד גובה 7.5 מטר (15 אמה) מעל תחילתה במפלס הר הבית, שהרי כתב שמן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, והחומה לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה, ולפי זה אינו מובן

איך היה המעבר משיא המדרגות שהעלו את הנכנס רק 4.75 מטר, לגבעה הצמודה לחומה שגובהה 7.5 מטר מעל פני הר הבית.

נראה שההסבר לכך הוא שהגבעה לא היתה צמודה ממש לחומה, אלא מעט אחרי הכניסה היתה עליה של עוד קרוב ל-3 מטר. ואמנם כך עולה מהמשנה שגבול האולם של ההיכל (שרוחבו 100 אמה) היה מרוחק רק 17.5 אמות מגבול העזרה (כי רוחב העזרה 135 אמה), ויתכן שגם בעזרה שסביב בנין ההיכל והאולם המפלס היה כגובה מפלס ההיכל ולא כמפלס העזרה במזרח,⁴¹ כך שבמרחק קטן מאוד לאחר הכניסה לעזרת כוהנים היה צריך לעלות עוד 3 מטר לגובה מפלס ההיכל.

לפי זה יובן היטב כל המשפט: "מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, מכיוון שהרצפה היתה בנויה במפלס גבוה יותר, לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה".⁴² והתקשו המתרגמים מדוע נצרך לומר שהרצפה היתה גבוהה, הרי אמר מיד אחר כך שהחומה לא התגלתה מבפנים כי היתה מכוסה בגבעה, אך לפי האמור י"ל שכוונתו בתחילה להסביר את הגובה שנקט שלכאורה אינו מתאים לגובה הכניסה, והסביר זאת במה שאמר שהמקום המרוצף היה בנוי במפלס גבוה יותר ממקום הכניסה, וזה גרם לכך שמי שעומד על המפלס של המקום המרוצף ראה לפניו חומה שגובהה ממנו רק 25 אמה, ואח"כ מסיים שעכ"פ החומה לא התגלתה במלואה אף למי שעומד בשיא המדרגות כיון שהגבעה מכסה את החומה.

נראה שהדברים האלו מתאימים לידוע היום על גובה פני הסלע. היום אנו יודעים שגובה פסגת הצכרה 745 מטר מעל פני הים,⁴³ כ-10 מטר מערבית למקום המשוער

41. רגילים לחשוב שמפלס ההיכל היה רק בתוך ההיכל, אך אין לזה ראייה. מדברי יוסף נראה יותר שהוא התפשט סביב והיה ממש קרוב לחומה, אם כי לא הגיע אליה.

42. ציינתי לפני כן שיש נוסח במלחמות היהודים שתרגומו "מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות מכיוון שהמדרגות היו בנויות כנגד מקום גבוה יותר". אפשר לבאר גם נוסח זה שכוונתו לומר שהגובה של עשרים וחמש אמות נובע מזה ששיאן של המדרגות היה בנוי כנגד מפלס הגבוה מהן עוד יותר, ומאתו מפלס גבוה עד לגובה החומה יש עשרים וחמש אמה.

43. בציוני הגבהים אינני מתייחס למפה טופוגרפית שאינה אלא השערה בעלמא, אלא רק למדידות שנעשו במציאות. הנתונים הטופוגרפיים המצויינים הם על פי המדידות שערך ר' דניאל מיכלסון עם מודדי שומרון, ומובאים במאמר שלו במעלין בקודש יא, ובאופן מפורט באתר truthofland ('אמת הארץ'). הרב קורן משתמש בגבהים שצייין וילסון לפני למעלה ממאה שנה, וכתב שגובה הצכרה הוא 743.7, אך מהנתונים שכותב ר' מיכלסון עולה שבשטח הר הבית הגבהים שמדד וילסון בדרך כלל נמוכים כ-40 ס"מ מהמציאות, ובגובה פני הצכרה נעשתה טעות גדולה של נתונים שלא צירף לחישוביו כך שלמעשה גובהה 745 מטר. הרב קורן מניח כהנחת יסוד שגם בזמן המקדש כל ה'רמה' היתה בגובה אחיד וגבוהה מסביבותיה 3.5 מטר. אך מהנתונים של הגבהים שמביא הוא עצמו בסוף ספרו ועשו לי מקדש, עולה שבמרכז השפה

מהות החיל וגבולותיו, והקפת ה'רמה' בימינו

ככותל המערבי של ההיכל נמצא בור מים שגובה הסלע שבו 736.4 מטר, ובמקום המשוער כמרכז חומת העזרה הדרומית או החיל (בקצה המערבי של בור 28) נמצא סלע שגובהו 739.5. לפי גובהי הסלעים האלו נוכל להניח שמפלס הר הבית סביב דרום ומערב העזרה היה 737.25 מטר, ומפלס עזרת כהנים 742 מטר, ואם כן מהדרום היו עולים למפלס העזרה 4.75 מטר ולמפלס ההיכל 7.75 מטר. אין סתירה לזה ממה שבחלק הצפוני של ה'רמה' במקום שהוא מחוץ לעזרה יש סלעים שגובהם קרוב ל-742 מטר, כי נוכל לומר שבצפון המפלס החיצוני היה אכן גבוה יותר והכניסה לחיל היתה דרך החיל ולא הוצרכו לעלות על גביו, כפי שביארתי בדעת הרמב"ם. ומה שאומר יוסף שהשטח המרובע הוא למעלה נאמר משום שעכ"פ בשלושת הרוחות האחרות צריך לעלות כדי להגיע לשערים. מכל מקום כיון שמדברי יוסף משמע שגם בצפון לא יכלו לקרב כלי מלחמה בנקל בגלל המדרגות צ"ל שחומת החיל הצפוני היתה מדרגת. גם אין סתירה ממה ש30 מטר דרומית ל'רמה', במקום שלפי האמור הוא חלק מהר הבית, יש סלע שגובהו 738.7 מטר, כי יכולים להיות סלעים ששמשו כמבנים בתחומי הר הבית.

גם הנתונים על עזרת נשים ועזרת ישראל מהמשנה מתאימים לדברי יוסף, שהרי לפי המשנה, המדרגות של עזרת נשים הובילו לעזרת ישראל הנמוכה 1.25 ממפלס עזרת כהנים, ונראה שלזה התכוון יוסף במה שכתב שחמש-עשרה המדרגות המביאות מעזרת נשים לעזרה היו נמוכות מחמש החיצוניות, כלומר, הם הביאו למקום נמוך יותר מהמקום אליו הביאו חמשת המדרגות.⁴⁴ מפלסים אלו תואמים למציאות כי לא נמצאו סלעים הגבוהים מ-740.75 מטר באיזור המשוער של עזרת ישראל. ולא נמצאו סלעים הגבוהים מ-737 מטר באיזור המשוער לעזרת נשים. גם נראה שנוכל לצייר 19 מדרגות שמובילות לכניסה מדרום ומצפון לעזרת נשים, לפי מה שכתב ב'תבנית היכל' (ספר שני) ששערי עזרת נשים המוזכרים ב'מלחמות' מצפון ודרום לא הובילו ישירות אל מפלס קרקע עזרת נשים אלא לגוזזטורות שבעזרת נשים. רמז לכך ניתן למצוא בדברי יוסף בן מתתיהו: "היה שער אחד לדרום ושער אחד לצפון שהובילו אל עזרת הנשים", כלומר, לא היו פתוחים ישירות אל מפלס עזרת נשים, אלא הובילו אליה.

הצפונית של הרמה, בין הסלע שעל הרמה לזה שמתחתיה ההפרש הוא רק מטר, וגם במקומות שנבדקו על הרמה גובה פני הסלע אינו אחיד.

44. הרב קורן (מעלין בקודש כח עמ' 142) לא הבין כך את כוונת יוסף (לא ברור לי אם הבין שגובה כל מדרגה בעזרת נשים היה קטן מגובה כל מדרגה חיצונית מחמשת המדרגות. או הבין שהמדרגות מתחילות ממקום נמוך יותר), אך לענ"ד מסתבר לפרש כך את דבריו כדי להתאימם למה שנפסק בהלכה שעזרת ישראל נמוכה יותר מעזרת כהנים, וכן פירש ר' דניאל מיכלסון במאמרו שבאתר 'אמת הארץ' הנ"ל.

פירוש זה מיישב גם את הקושי מדוע לא הוזכרו שערים אלו לא במשנה ולא ב'קדמוניות' – שכן לא היו פתוחים אל העזרה.

כל התיאור הזה מהוה ראייה למסורת שהצרכה היא אבן השתייה, כי הפרש הגובה שבין קודש־הקודשים למרגלות חומת העזרה הוא הפרש גובה גדול במרחק קטן, ויש הכרח לומר שהפרש זה מתבטא בגובה פני הסלע מפני שאבן השתייה הייתה בולטת מעל לפני הקרקע. והנה אם אבן הצכרה היא מקום קודש־הקדשים אנו מוצאים התאמה בגובה הסלעים שנמדד בימינו שמאפשר קיומה של גבעה כזו. אך קשה להניח שיש בתחום הר הבית מקום נוסף שבו נוכל לתאר שפני סלע עולים בתלילות גדולה כל כך.

יא. האמנם הגיע החיל לחצר שער הרחמים? (דחיית חידושו של הרב קורן)

כפי שצינתי בתחילת דברי, במעלין בקודש גיליון כז פרסם הרב קורן הצעה מחודשת, שלפיה תחום החיל כלל בתוכו את חצר שער הרחמים.

לאור מה שביררנו בפרקים הקודמים, קשה לדחוק אוקימתא זו במקורות חז"ל ודברי הראשונים, ודוקא ממקורו העיקרי – דברי יוסף בן מתתיהו מוכח שלא כדבריו:

1. **במשנה** נאמר שהחיל היה 10 אמות. לפי הבנת הרב קורן, כוונת המשנה לפרט רק את רוחב הסוללה החיצונית של חומת החיל, ונשאלת השאלה למה המשנה מתעלמת מהרוחב הנוסף של המדרגות, החומה והשטח שלאחריה. על קושי זה משיב הרב קורן (מעלין בקדש יד) שעיקר המושג חיל מתייחס לסוללה זו ולמדרגות המביאות אליה, ואולי גם לחומה, אך השטח שבין חומת החיל לחומת העזרה נקרא חיל רק באופן מושאל, ובגלל שמעמדו ההלכתי כמעמד החיל. אך לענ"ד אכתי יקשה לנו ההתעלמות מהשערים, שכן המשנה מפרטת את שערי הר הבית והעזרה, ולא מובן מדוע התעלמה ממערכת נוספת של שמונה שערים גדולים.

2. **מהגמרא** בפסחים דקדקנו שחיל הוא חומה חיצונית הנחשבת למעשה כחלק מחומת העזרה. גם אם הפירוש בגמרא אינו מוכרח, ביארתי לעיל שעכ"פ כך הבינו הראשונים, ולפי זה רק שטח צר הצמוד לחומת העזרה הנראה כחלק מחומה קרוי חיל. גם מהרמב"ם נראה שהחיל הוא חלק מחומת העזרה, שהרי כתב על החיל "זו חומת העזרה"⁴⁵.

45. אמנם בשרטוטים של הרמב"ם לא נראה כך. בשרטוט המצורף לפיהמ"ש לרמב"ם (מידות א, ו) מתואר החיל בצפון העזרה על ידי קו ישר מקצה המזרחי של העזרה למערבה שבתוכו מצויר בית המוקד. ובשרטוט המצורף לפיהמ"ש (ב, א) שורטטו המרחקים בין הקו של החיל לקו של

3. הרב קורן (בספרו ועשו לי מקדש עמ' 115) דקדק מדוע הוצרכה המשנה לומר שהפתח השני של בית הניצוץ ובית המוקד היה פתוח לחיל, וכי לא ברור מאליו שאם הפתח השני אינו לעזרה הרי שהוא פתוח לחיל? לדעתו דבר זה נכתב כדי להשמיענו שמבנים אלו הגיעו עד החומה של החיל שהיא עיקר המושג חיל, ולא רק לשטח שלפני החומה הנקרא חיל בלשון מושאל בלבד. אך לפי מה שביארתי מובן בפשטות שחידוש גדול הוא לומר שיש להם פתח בחיל, שכן באופן כללי חומת החיל מבנה הצמוד לחומת העזרה שרוחבו 10 אמות, והשמיענו שכאן באופן חריג, החיל לא היה צמוד לחומת העזרה, אלא צמוד למבנה שבלט מהעזרה.
4. הנקודה המכריעה נגד האוקימתא של הרב קורן היא כתבי יוסף, שכן בכל המקומות (מלחמות, קדמוניות ונגד אפיון) הוא מתאר לאחר חומת הר הבית והסטווים אך ורק חומה אחת. יוסף מתייחס בפירוט רב לתשעת השערים שבחומה הפנימית, ולא מזכיר כלל ששה שערים נוספים בגובה של עשרים אמה, ועוד שני שערים שהובילו לעזרת נשים מהצד, שהיו קיימים לפי הרב קורן. אי אפשר להסביר התעלמות זאת אלא בקביעה ששערים כאלו לא היו ולא נבראו.⁴⁶

העזרות במרחקים שונים בהתאם לכיוונים, באופן שלפי השרטוט רוב השטח הפנוי של החיל הוא בדרום, ושני לו במזרח כדוגמת מה שאמרו הר הבית רובו בדרום ושני לו במזרח. אולם מסתבר שהרמב"ם לא התכוון שילמדו מהשרטוטים שלו חידושים שלא כתבם כלל בעצם הפירוט, וכל כוונתו בציור הראשון להמחיש שכל בית המוקד בתוך החיל, ובציור השני להמחיש כיצד רוב השטח של הר הבית הפנוי הוא בדרום, ושני לו במזרח. לכל היותר נוכל לומר שלרמב"ם לא היה ברור לחלוטין שהחיל צמוד לחומת העזרה, ושרטט אותו כלא צמוד כדי ללמדנו שיש גם אפשרות כזו. ואם זו הכוונה יש להניח שעכ"פ הרמב"ם יסכים להכריע את ספקו על פי דברי יוסף בן מתתיהו. ויש להביא ראיה שהרמב"ם לא התכוון שידקדקו בציוריו ממה שבשרטוט הראשון החיל אינו מקיף כלל את עזרת נשים, ובשרטוט השני מתוארת עזרת נשים כמלבן ולא כריבוע, וכידוע שני הדברים אינם נכונים. ידידי הרב פירר הוסיף דאולי י"ל שבכוונה תחילה לא דקדק הרמב"ם בשרטוטים של מקום החיל, כדי לרמז שלמעשה אין נפקא מינה במיקומו המדויק של החיל, שהרי העיקר הוא שחכמים קבעו הרחקה נוספת, ודור דור וחכמיו. לפי זה בימינו ייתכן שכל עוד לא נקבע על ידי חכמים תחום מוגדר להרחקה לא צריך כלל להרחיק.

46. **במעלין בקודש** כח (עמ' 134) פירש הרב עזריה אריאל את דברי יוסף "למעלה היה מרובע ומוקף חומה משלו" כמסובים אך ורק על המפלס הגבוה יותר שמעל הרמה. אך גם לשיטתו לא מובן כיצד מתעלם יוסף ממערכת של חומה גדולה עם מערכת שערים נוספת. קושייה זו יש להקשות גם על ר' מיכלסון (באתר 'אמת הארץ' פרק 22) המגיע למסקנה שהחיל הגיע לחצר שער הרחמים על פי תיאום הסתברותי של כמה חשבונות, שכן גם לפי דרכו חומת החיל עוברת בריחוק משערי העזרה הצפוניים, ויוסף היה חייב לתאר מערכת שערים נוספת. אמנם ר' מיכלסון עצמו הסיק שאין תיאומי החשבונות שעשה מוכרחים.

5. גם התיאור של יוסף על גבעה בגובה 15 אמה הצמודה לחומת החיל אינו מתאים לאוקימתא של הרב קורן, שכן לפי דבריו הגבעה הצמודה לחיל בדרום היתה רק כ-3 מטרים. לישיב קושי זה כתב הרב קורן שהנתון של 15 אמה נמסר ליוסף מאחרים והוא באמת השיעור של גובה עזרת כהנים ממפלס הר הבית במזרח, אלא שיוסף כתב בטעות שזה גובה הגבעה המכסה את החומה. הסבר זה כמובן דחוק מאוד. יותר מסתבר כפי שביארתי שחומת החיל היא חלק מחומת העזרה, וה-15 אמה הם ההפרש בין מפלס ההיכל שהיה קרוב מאוד לחומה, למפלס הר הבית, והתיאור של יוסף בזה תואם למציאות שאנו רואים.

6. במעלין בקדש כז הרב קורן הסתייע ממה שיוסף מתאר ב'קדמוניות היהודים' (טו 400) את החומות שנבנו מזמן שלמה המלך וכתב: "כל זה היתה החומה שהיקפה הגיע לארבעה ריסים, וכל צלע נמשכה לאורך ריס". שיעור ריס רומאי הוא קרוב ל-400 אמה (186 מטר),⁴⁷ ואילו היקף הר הבית ע"פ המשנה (מידות ב, א) – ריבוע שכל צלע שלו 500 אמה. לדעת הרב קורן כדי לישיב קושי זה צ"ל שיוסף זכר את מידות החיל, ובטעות כתבם על מידות חומת הר הבית. אך כמובן שזה הסבר דחוק מאוד. לענ"ד יותר מסתבר לומר ששיעור זה נקבע לפי הסטווים שהיו צמודים לחומת ה-500 אמה מבפנים, ונחשבים אצל יוסף כדבר אחד עם החומה.

את הצמדת הסטווים לחומה אנו רואים כאשר לאחר שציין יוסף את הסטווים שבנה הורדוס, ציין שהם עלו על ההוצאות של הסטיו הקודם (סטיו מזרחי שהיה מזמן שלמה) וכתב: "שני הסטווים נשענו אל חומה" (קדמוניות טו, 396). יוסף בן מתתיהו כתב (מלחמות ו, ב, ז): "בינתיים הספיק חלקו האחר של צבא הרומאים לאחר שמוטט בתוך שבעה ימים את יסודות האנטוניה לסלול דרך רחבה לעבר הר הבית. כאשר קרבו אל החומה הראשונה החלו לשפוך סוללות.... אחת לעבר הסטיו המערבי הפונה אל חוץ הר הבית, והשנייה לעבר הסטיו הצפוני". ונראה שבצפון לא כתב 'הפונה אל חוץ הר הבית' כי מעבר לחומה זו היתה התוספת על הר הבית שבה היתה האנטוניה. גם בדרום כתב בקדמוניות (פרק טו, 413) שבסטיו הדרומי היה ארבע שורות עמודים, "והשורה הרביעית היתה משולבת בחומה", וכבר הוכיח הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 175) שהסטיו

47. השיעור 400 אמה עולה מדבריו בקדמוניות (כ 221): "סטיו זה (המזרחי), היה בחלקה של העזרה החיצונה, עומד בעמק עמוק ולו חומות באורך של 400 אמה, ונבנה אבנים מרובעות ולבנות מאוד, אורכה של כל אבן עשרים אמה וגובהה שש אמות – מפעלו של שלמה המלך". בנספח ז (לספר מלחמת היהודים בתרגום החדש) כתבו שבזמנו של יוסף היה מקובל שימוש בשלשה גדלים לריס: 177, 185, 192 מטר. הרב קורן נוקט בשיעור ממוצע של 186 מטר. הפירוש שהתחום של ארבע ריסים הוא המידה הפנימית של הסטווים נאמר גם בהערות לתרגום החדש.

הדרומי עמד בתוך ה-500 אמה המקודשות, לכן מסתבר שהחומה המשולבת בעמודים היא חומה חיצונית שציינה את גבול ה-500 אמה בדרום.⁴⁸ ומאחר שבין חומת המזרח לחומת המערב ששרידהן קיימים גם היום אנו רואים רק מעט יותר מ-500 אמה השיעור של ארבע ריסים מובן היטב שכן יוסף כתב (מלחמות ה, ה, א) "רוחב הסטווים היה שלושים אמה".⁴⁹ ונראה שכוונתו שבמקום שאינו כותב אחרת תפס הסטיו 30 אמה, אבל במזרח "היה סטיו כפול שאורכו כאורך החומה" (קדמוניות טו, 401), ואם כן סך הרוחב היה 60 אמה, ובדרום כתב שהיה סטיו משולש שרוחבו הכולל היה 110 רגל שהם 70 אמה (שם, 415). לכן כשנמדוד את ההיקף על פי האורך הפנימי של הסטווים נקבל 4 ריסים.⁵⁰

למעשה לגבי דין ההליכה סביב הרמה, מלבד ההוכחות שהבאתי כאן במיוחד מדברי יוסף בן מתתיהו עצמו, שתחום החיל היה צר וסביב העזרות בלבד, ישנה הסברה שכתבתי לעיל בהערה 45, שאולי אין איסור חכמים של חיל נוהג כל עוד חכמי הדור לא קבעו מה המרחק שהם גוזרים להרחיק, וגם יש שתי סברות

48. במלחמות (ה ה א), כתב: "[לאחר ששלמה המלך] הקיף בחומה את הצד הפונה מזרחה, הוקם סטיו אחד על הסוללה שנערמה שם, אבל משאר עבריו נשאר ההיכל חשוף. בדורות הבאים יושרו פני השטח והורחבו. לאחר שנפרצה גם החומה הצפונית נוסף לגבעה השטח שאותו הקיפה יותר מאוחר חומת הר הבית כולו. הם הקיפו את מרגלות הגבעה משלושה צדדים בקירות [תמך]. מתחילת דבריו עולה ששלמה בנה את הצד המזרחי, וגם בקדמוניות (כ 221) מכנה את הצד המזרחי מפעלו של שלמה המלך, אך בסיום דבריו מוזכרים שלשה צדדים שבהם החומה נמצאת למרגלות הגבעה, ונראה שהכוונה למזרח דרום ומערב שבהם החומה נמצאת למרגלות עמק עמוק, אבל בצד צפון העמק שהיה בחלק הצפון המזרחי אינו כ"כ עמוק, ועכ"פ גם בצד הצפוני היתה חומה אלא שהיא אינה מוגדרת כחומת תמך למרגלות הגבעה. יוסף כותב שהיסודות של החומה האדירה לא נראו בגלל ש"ברוב המקומות הם מילאו את הגאיות מאחר שרצו ליישר את סימטאות העיר". תיאור זה שייך למערב ולדרום ששם היתה עיר. ונראה שבצפון ובדרום היו חומות קטנות שציינו את התחום המקודש בלבד, ומעבר להם היתה רחבה שיש בה שינוי טופוגרפי, והיא עוברת לרכסים סמוכים וחורגת מתחומי ההר, ומסתבר שלכן היה ברור לכל שהתחום שהתווסף אינו מקודש, ואיכמ"ל בנקודה זו.

49. מה שכתב שם במלחמות "הסטווים היו כולם בני שתי שורות עמודים", זהו מספר המינימום של שורות עמודי הסטיו, וכך היה בצפון ובמערב, אך בסטיו המזרחי ובדרומי היו יותר שורות.

50. אמנם בספרו מלחמות היהודים (ה, ה, א) כותב יוסף על הסטווים "האורך הכולל של היקפם – לרבות האנטוניה – היה שישה ריס". ההסבר הפשוט לחישוב זה הוא שהאנטוניה הוסיפה להיקף שני ריס (וציין כאן את האנטוניה כי היא היתה ממפעלו של הורדוס שהוא מרחיב תחום הר הבית ובונה הסטווים). הרב קורן כתב ששיעור זה הוא השיעור של היקף חומות ה-500 אמה כאשר ציון האנטוניה נובע ממה שהיא תפסה חלק ממקום הסטווים בפינה הצפון מערבית, אבל פירוש זה אינו נראה לי משום שמתיאור המלחמה של יוסף המצוין לעיל בהערה 48 משמע שהאנטוניה לא היתה צמודה לחומת ה-500 אמה.

נוספות דחזי לאיצטרופי להקל, והם סברת הרדב"ז (ח"ב תרצא) שלא הזכיר כלל הרחקה מהחיל ועזרת נשים, כנראה משום שלדעתו אלו דינים התלויים בקדושה, וקדושת מקומות אלו נעשתה על ידי הקמת המחיצה, ולכן כשאין מחיצה אין קדושה. וכן חזי לאצטרופי דעת הרס"ג (ספר המצוות, מצוה ח, לפי פירוש מהרי"פ) והמאירי (שבועות טז ע"א) שאין נוהגים בזמן הזה כלל דיני הרחקה. ואם כן יש לנו כמה ספקי ספיקות כשאנו דנים על חשש שלכולי עלמא הוא דרבנן בלבד, ולא מצאנו אפילו ראשון אחד האומר להדיא שתחום החיל הוא יותר מ-16 אמה.

יב. מסקנות

1. לפי פשט דברי חז"ל החיל הוא חומה נמוכה צמודה לחומת העזרות.
2. לפי הראשונים התחום שנאסר לטמאי מת הוא 10-16 אמות סביב העזרות.
3. בצפון העזרה היו מבנים שיצאו מחומת העזרה, והוקפו בחיל. אולם החיל הקיף רק מבנים אלו ולא כלל שטחים נרחבים לצדיהם, ומדברי יוסף המתאר את כל המקום כמרובע משמע שהמבנים לא בלטו הרבה.
4. כחומרה, ראוי לחשוש ולא להיכנס כלל לשטח הרמה, אם משום שאיננו יודעים את גבול המבנים הבולטים מהעזרה, ואם משום שעל ידי הרחקה זו יהיה חיץ ממשי שירחיק טמאי מתים מהאזור המקודש.
5. כיוון שאין להיכנס למקום עזרת נשים, אסור להיכנס גם לתחום של כ-75 מטר על 80 מטר מזרחית לרמה, ולמעשה צריך לנהוג כפי הנוהל הרגיל במקום זה ללכת בשביל הצמוד לחומה המזרחית כשמהלכים מול מקום העזרות.
6. אין חשש בפניה מהשביל המזרחי למערבה של החצר שלפני שער הרחמים.
7. מהתיאור של יוסף על גבעה שמכסה 15 אמות מגובה חומת העזרה יש ראייה לזיהוי הצכרה עם אבן השתייה, כי רק אם מקומה הוא מקום קודש־הקודשים אנו מוצאים התאמה בגובה הסלעים שמאפשר קיומה של גבעה כזו.